

Jókai Mór, Kónyi János, Szirmay Antal

Javaslat az anekdotizmus kora újkori előtörténetének kutatására

---

BALÁZS Mihály

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalmi Tanszék, professor emeritus
ORCID: 0000-0001-8006-4968

JÓKAI MÓR, KÓNYI JÁNOS, SZIRMAY ANTAL. A research proposal about the early modern prehistory of the anecdote

Abstract | The paper begins with the observation that researchers of the anecdotal tradition of 19th–21st century Hungarian literature only look back as far as the mid-19th century (JÓKAI MÓR's time) in their historical reflections. However, based on the interpretation of JÓKAI's inaugural speech held at the Academy (1860), it can be concluded that his most important characteristic from a genre-historical point of view is the lively embellishment of historical episodes. This can be seen in his anecdotes, the de-escalation of sharp conflicts, and the way he does not refrain from the occasional use of fictitious anachronistic moments in his storytelling. Unlike researchers focused on the 19th–21st century, JÓKAI, however, praises KÓNYI JÁNOS' and SZIRMAY ANTAL's collection of anecdotes born at the turn of the 18th–19th centuries. The paper contrasts these findings with the insights of later Hungarian researchers. It then outlines how their results can be further expanded by utilizing certain modern trends in the international research of the genre. On the subject of religious life and carnal love, the anecdotes of the two collections mentioned are more openly and boldly formulated than in JÓKAI's texts. In the European context, this means that they come close to the Procopian tradition of the anecdote genre, which was rediscovered in Europe in the 17th century, and whose marked presence can be witnessed in the majority of European literatures up to the middle of the 18th century. The final section provides some examples that show that KÓNYI not only translated the pieces he found interesting from the international anecdote collections, but he also expanded on the anecdotal core, turning it into a lengthened anecdotal short story.

Keywords | anecdote, JÓKAI MÓR, KÓNYI JÁNOS, SZIRMAY ANTAL, history of genre

Közismert, hogy az anekdotizmus vagy az anekdotikus irodalmi beszédmód szerepe a 19–21. századi magyar prózairodalomban az utóbbi években újra napirendre került. Ennek során megszólaltak olyan kutatók is, akikben felmerült az igény a 19. század derekát megelőző fejlemények vizsgálatára.¹ A korábbi időszakok egy-egy szerzője vagy műve azonban inkább csak felvillant ezekben a tanulmányokban. Nagyon beszédesnek tarthatjuk, hogy Tarjányi Eszternek a legtávolabbra visszatekintő s ugyanakkor a *linguistic turn* utáni külföldi megközelítéseket értő és eredeti módon hasznosító, új utakat nyitó, fontos tanulmánya² sem tesz javaslatot a 18. századi magyarországi szöveganyag új szempontú vizsgálatára, ezen a ponton megelégszik Gyenis Vilmos egy igencsak elavult szemléletű dolgozatának idézésével.³

Jól ismert persze az is, hogy e tekintetben a 19. század derekát már régóta korszakhatárnak tekintik a kutatás, s általánosan elfogadott, hogy az 1850-es években elsősorban Jókai Mórnak köszönhetően új korszak veszi kezdetét. Legutóbb egy a korábbinál modernebb szemléletű folklorista vállalkozást is bejelentve Landgraf Ildikó tanulmányai⁴ méltatták a nagy író kiemelkedő szerepét a műfaj megformálódásában és népszerűsítésében. A szerző felidézi Jókai széles körű gyűjtőhálózat megszervezésében szerzett érdemeit, a folyóiratok és anekdotagyűjtemények gondozását és kiadását, amelyek közül a legjelentősebb az 1856-ban, majd a következő évben is közzé tett *A magyar nép adomái*. Megfelelő hangsúlyt kap itt, hogy e munka eszmei alapjai már 1847-ben kialakultak. Erdélyi János *Népdalok és mondák* című híres kiadványáról írott recenziójában Jókai már kifejtette, hogy elengedhetetlenül szükséges a nem verses népköltészeti alkotások és mondák összegyűjtése is.⁵

Közhely, hogy ennek a népi alapokon szervesen kibontakozó s a nemzet életerejét bizonyító irodalomnak a szolgálata folyamatosan aktuális maradt az 1850-es években is.⁶ Bár csak 1860-ban hangzott el, e munkálkodás legmélyebbre nyúló teoretikus igényű megalapozása az akadémiai székfoglaló volt, amelynek eszmetörténeti pozíció-

1 GINTLI Tibor, *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélő mód és modernség a 20. század első felének magyar prózájában* (Budapest: Pesti Kalligram, 2021), 9–26.

2 TARJÁNYI Eszter, „Az egyszerű forma bonyolultsága: Az anekdota mint ellentörténelem és Tóth Béla anekdotakincse”, *Literatura* 36 (2010): 15–38.

3 GYENIS Vilmos, „Emlékirat és anekdota”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 305–321.

4 LANDGRAF Ildikó, „Jókai anekdotái”, in *Jókai & Jókai: Tanulmányok; A 2012. május 4–5-én Balatonfüreden tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 135–152 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013); LANDGRAF Ildikó, „A humor nyilai – Jókai anekdotái”, in *Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 246–255 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

5 JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 1. köt., 1847. január 2 – 1848. március 12, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 1:80.

6 Szajbély Mihály a megközelítés elméleti alapjait is feltárva arról értekezik, hogy ennek az ideje az 1850-es években jött el igazán: SZAJBÉLY Mihály, „Programok és kánonok az 1850-es években”, in SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, 81–122 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005).

ját Hajdu Péter több egymással érintkező tanulmánya mutatta be.⁷ Ezek feltárták, hogy a herderi fogantatású romantikus szemlélet miképpen kapcsolódik a nemzetkarakterológiai gondolatokkal, s az erre való fogékonyságot összefüggésbe hozza azokkal a nemzeti önbecsülést szolgáló kitételekkel is, amelyek az ismert történeti szituációban szinte természetes módon kerültek be a szövegbe.

Nem vált azonban részletes elemzés tárgyává sem nála, sem a kritikai kiadás sok forrást gondosan azonosító jegyzeteiben,⁸ hogy mi olvasható ki a szövegből Jókai és a magyar anekdotikus irodalom korábbi emlékeinek viszonyáról. Régebbi korszakok kutatásából érkező ennek a hiánynak a pótlását szeretném elősegíteni, s az alábbiakban erről fogalmazok meg néhány további kutatási feladatot is körvonalazó elképzelést. Többről egyelőre nem beszélhetünk, s ez részben az előmunkálatok hiányával, részben pedig azal magyarázható, hogy maga Jókai sem tette egyszerűvé a téma megközelítését sem az akadémiai székfoglalóban, sem a megjelentetett szövegekhez fűzött reflexiókban.

A teoretikus igényű székfoglaló üzenetét azért nem könnyű felfejteni, mert a tudós társaság előtt megszólaló nagy író nyilvánvalóan nem tudományos diszkurzus megtartásának igényével lépett a testület elé, hanem roppant szuggesztív és nyelvi erő, kitérőkben és asszociációkban gazdag szöveget mondott el. A nyomtatásban megjelent változat is megőrizzé a kronologikus és tematikus egységek csapongó váltogatását, s azt is, hogy a fő téma is folyamatosan ingadozott az élet széles területein jelen lévő humor természetének bemutatása,⁹ a sok műfajban megnyilatkozó anekdotikus beszédmód, valamint a szövegükben megidézett anekdoták között.

Világtörténelmi dimenziókat felölölő áttekintést olvashatunk a humor meglétének vagy hiányának okairól az egyes népeknél, s az európai antikvitás kivételes fontosságának ecsetelése után érkezünk meg a középkorba, hogy a reformáció nagy ecsetvonásokkal történő bemutatása következzen. Az időrendet azonban megbontja az udvari bolondokat és leszármazottaikat bemutató gondolatmenet, majd ismét az időrend lép előtérbe, előbb Boccacciót, majd a francia protestánsokat hozza elő, hogy aztán a hős fejedelmek emlékeztétét megőrizni tudó népi kedélyt méltassa, s itt kerül be a nemzetközi névsorba először magyar név: „Hunyady Mátyásunk emlékei már az iskolás gyermek szívében is élnek.”¹⁰

---

7 HAJDU Péter, „Az anekdota fogalmáról”, in *A romantika: Világkép, művészet, irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és HAJDU Péter, Osiris tankönyvek, 66–81 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); HAJDU Péter, „Az anekdota mint a magyar élet tükré”, in *A magyar irodalom története 2: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és mások, 418–429 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

8 Az alábbiakban természetesen ezt használom: JÓKAI Mór, „A magyar néphumorról: Értekezés”, in JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 5. köt., 1850–1860, II. rész, szerk. H. Törő Györgyi, Jókai Mór összes művei, 5:335–351, 631–650 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

9 Érdemes itt idézni Margócsy István markáns álláspontját: „Jókai, mikor akadémiai székfoglalóját épp az anekdotának szentelte, szándékosan provokálta a népnemzeti iskola intézményes irodalomfelfogását, elfogadhatónak tartotta a mikrotörténetek irodalmi alkalmazását is, s – a magyar irodalomelméletben elsőként – legitímálta a humort mint irodalmi megnyilvánulási lehetőséget”. MARGÓCSY István, „A nyelvi nemzet államának építése (1820–1870)”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván és mások (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2022), <https://f-book.com/mi/index.php?book=M2>.

10 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 342.

A tekintélyes testület újabb megszólítása után a hazai dolgokra térve méltatja az adomákat gyűjtő vállalkozásokat, majd a magyar néphumor történetének bemutatása következik Attilától elindulva a közelmúltig. Mivel a magyar népnek ezt a kivételes adottságát autochton jelenségnek tartja, a szemle egy ideig ugyan időrendben halad, ám egyes korszakok eszmei vagy vallási meghatározottságai már szóba sem kerülnek. A 18–19. századi történekek méltatása aztán átvált a magyar és a német adomák nemzetkarakterológiába átcsapó összehasonlító elemzésére, hogy aztán ismét vállalkozásai méltatása következzen, a fennkölt befejezésben azt olvassuk, hogy ezek maradandóbbak lesznek, mint regényírói tevékenysége.

Ha tehát e sokszínű előadásból az anekdotákra vagy Jókai szavával élve az adomákra koncentrálok, akkor megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni a hosszabban kivonatolt vagy csaknem szó szerint idézett, elbeszélő jellegű szövegdarabokat. Az alábbiakban főleg ezekre figyelek, s nem sorolom elő azokat az eseteket, amikor az internetes világ előnyeit élvezve ki tudtam egészíteni a kritikai kiadás alapos munkával összeállított jegyzeteit. Egy későbbi kiadás ezeket majd hasznosíthatná, most csak jelzem, hogy igen vegyes, népszerű, külföldi anekdotagyűjteményeket és úti beszámolókat is felölelő olvasmányokról van szó.

A helyzet bonyolultságát és a további kutatások fontosságát illusztrálandó a nemzetközi szemle egyetlen példájára hivatkozom:

Már a jámbor asceták celláira fel volt írva a kettős verssorozat:

	ret	re	te	ret		re
Qui	ca	uxo	li	ca	atque	dolo
	pit	rem	tem	pit		rem. ¹¹

A középkori vágánsköltészetben is meghonosodott technikával írott háromsoros költeményben a középső sort kétfelé is olvasva azt a bölcsességet kapjuk meg, hogy akinek nincs felesége, az elkerülheti a veszekedést és fájdalmat, akinek viszont van, az mindkettőt beszerzi magának. Ma már az is könnyen megállapítható, hogy az eredetileg talán Szent Jeromostól – nála még veszekedés helyett *bűn* (*pena*) szerepel – származó szentenciát széles körben elérhetővé tették a különböző proverbiumgyűjtemények, s csak időben közeliként hivatkozunk a magyar vonatkozásokat kedvelő, Königsbergben megjelent kiadványra.¹² Jókai azonban forrást is megjelöl, hisz a jámbor aszkéták celláiról beszél. Meglepetésünkre aztán megtaláljuk szövegünket az *Űstökös* 1858. november 6-án megjelent 12. számában is, ahol a forrást pontosítva azt olvassuk, hogy „Egy nem rég felfedezett omlatag remetelak falán ezt a felvétett írást találták”, majd zárójelben az asszonyoknak szóló álkérdés is olvasható: „Meg nem kell magyarázni az asszonyoknak, hogy mit tesz?”¹³ Az történt tehát, hogy a nagy író a humoros lapban olvasha-

¹¹ Uo., 341.

¹² Joannes Nepomuk BOBER, *Anthologia scientiarum et artium* (Königsberg, 1809), 122.

¹³ „Régiség”, *Az Űstökös*, 1858. nov. 6., 95.

tó szellemes és oda illő módon fiktív forrásmegjelölést kis módosítással áttette a tudós akadémikusok gyülekezete előtt elmondott szövegbe is.

A történeti áttekintésben a kereszténység felvétele utáni időszakból előbb az ördöghistóriákra hivatkozik, majd a „schismatikus szórszálhasogatások” világából idéz fel eseteket. Ezek mindegyikét, a humor jelenlétét felcsillantva, kedélyes hangnemben adja elő, nem véve tudomásul, hogy a vitákban vereséget szenvedők és műveik a máglyára kerültek.

Hasonló áthangolásokat figyelhetünk meg további, immár a reformáció idejéből felidézett történetekben is. Abból az időből származnak tehát ezek, amikor a magyar író szerint „a néphumor mind jobban érni kezd”.¹⁴ Mindkét anekdota Kónyi János dolgozatunkban később még részletesebben tárgyalandó *A mindenkor nevető Demokritus* című művéből származik. Az első esetében még nem teljesen jogtalanul a „legtalpraesettebb s mindenestre legszelidebb” megnyilvánulásként idézi fel VIII. Henrik angol király udvari káplánjának szavait, aki a papok házassága ellenében hozott uralkodói rendeletet kárörvendően kommentálóknak azt felelte, hogy a papok házassága ugyan meg van tiltva, „de nincs megtiltva az asszonyoknak, hogy papjuk legyen”. Később még részletesebben szólnak a Kónyi által magyarított ősforrásról, a *Vade mecum* című antológiáról, amelyet kis változtatással közöl a 18. század végi magyar strázsamester:

Nyolcadik Henrik angliai király uralkodása alatt hat artikulusok tétetődtek a törvényhez, melyek közül egyik a papoknak feleségtelenségeket illetve. Herceg Norfolk, ki az udvarnál nagy tekintetbe vala, öszvetalálkozik nemsokára ezután egy káplánnal, és kérdé ötet: Nohát mit mond atyaságod azon új törvény felül, hogy a papoknak ne légyen feleségek? A káplán felele: Legalább nem tiltatik meg az asszonyoknak, hogy papjuk ne légyen.¹⁵

Láthatjuk, hogy Kónyinnál nem a megnevezetlen kárörvendők, hanem Norfolk hercege teszi fel a gúnyolódó kérdést, s a németből csupán az marad el, hogy ott nem egyszerűen nagy tekintélyűként van jelen, hanem ő maga szerepel a törvény kidolgozójaként is. Még erősebb egyébként a hangnem a nem sokkal később készült másik magyar feldolgozásban, Andrád Sámuelnél, ahol zárójelbe téve egy már-már szatirikus, szinte a műfajtól idegen megjegyzés olvasható: „Különben talám mind elkarhoznának.”¹⁶

A történeti konkrétumok mellőzésének, illetve átszínezésének következményei még erősebben látszanak egy ugyancsak Kónyitól származó másik anekdotában, amelyet érdemesnek látszik a nagy író felvezető szavaival együtt szó szerint idéznünk:

14 Jókai, „A magyar néphumorról”, 338.

15 KÓNYI János, *A mindenkor nevető Demokritus*, szerk., tan., BÍRÓ Ferenc, Magyar hírmondó (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981), 231; *Vade mecum* [...], 10 köt. (Berlin: Mylius, 1764–1792), 6:4. Később részletesen foglalkozom majd azzal, hogy György Lajos nagy jelentőségű tanulmányában beszámolta a két kötet anekdotáit, s így fűzött hozzájuk jegyzeteket. Sajnos azonban nem minden anekdotát látott el számmal, s ráadásul egy, csak az első kiadásban szereplő szöveggel is számolnunk kell. Ezért a továbbiakban mindig a modern kiadás oldalszámára hivatkozok, s ezt a gyakori előfordulás miatt az idézetek után, zárójelben adom meg.

16 ANDRÁD Sámuel, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták*, 2 köt. (Bécs, 1789–1790), 2:31–32.

Majd, hogy a reformáció korszakot kezdte képezni a népek életében, a néphumor mind jobban érni kezd; az ezen korból ránk maradt adomák közül felemlitem a legszebbet:

1530-ban V. Károly császár, ki a Luther tanainak véres üldözője volt, saját szemei előtt ilyen komédiát láta végbemenni:

A komédiások emelvényén (még akkor nem hitták szinpadnak) megjelenik egy vén ember; kezei közt egy nyaláb fa, gallérfára e név írva: Reichlin. A fát lelöki a földre, s némán odább megy.

Jó egy másik, annak a gallérfára e szó van írva: Erasmus Rotterodamus, az a szét-szórt hasábfákat halomra rakja s eltávozik.

Utána jő a harmadik, kit álcájáról is meg lehetne ismerni, hogy Luthert képviseli; az fáklyát hoz s a máglyát meggyújtva, ott hagyja.

Akkor jő a negyedik, kinek címe X. Leo, ez a tüzet el akarja oltani egy veder vízzel, de víz helyett olajat tölt rá s még nagyobb lesz az égés.

Végre jő egy ötödik alak, tulajdon Károly császárnak öltözve, véres pallossal kezében, hogy majd ő szétveri azt a tüzet, a mi által azt épen egészen elterjeszté.

És ezt a gunyjátékot maga a császár is végig nézte.¹⁷

Mivel ennek a reformáció történetét érzékletesen megjelenítő adomának a forrásait és genezisét nem tárta fel a kutatás, célszerűnek látszott, hogy az e kérdéskörrel más összefüggésben megismert forrásokat hasznosítsam. A vonatkozó szakirodalom gazdagításában segítségemre volt a Johann Reuchlinról alapvető monográfiát író Jan Hendryk de Boer, a göttingeni egyetem kutatója is.¹⁸ Első lépésben természetesen az esetleges magyar nyelvű források azonosítása történt meg. Mint a fentiekben már jeleztem, ezek egyike minden kétséget kizáróan Kónyi volt, s ez könnyen belátható a most teljes terjedelmében olvasható szövegből:

Midőn 1530-dikban V. Károly császár az akkor eredett luteránus vallást lenyomni kereste, tehát igen furcsa komédiajátékot hirdettek, melynek nézésére a császár is elment. Azonban jön elsőben is egy néma vénember a játéknéző piacra, kinek gallérfára ez a név Reuchlinus volt írva, és tanította volt hajdan legelsőbben a napkeleti nyelvet Németországban. Ez egy öl apró, görbe fácskákat hozott a karján, és a théátrumban levetvén leszaladott onnét. Azután jött egy más, Erasmus Roterodamus ábrázolásában. Ez az apró, görbe fácskákat egymásra rakta, úgy, hogy egy kis rakás lőn belőle. Ezután jött a harmadik személy, kit mindenek Lutherusnak esmértenek, és egy égő fáklyát hozván a kezében, a rakás fát meggyújtotta és elfutott. A negyedik személy X. Leó pápát példázta, kinek háromrészü koronája lévén, a tüzet egy kanná vízzel el akarta oltani, de mivel ijedtében az olajoskannát találta, tehát a tűz annál inkább felgyulladott. Végre V. Károly császár érkezett. Ez egy kezében levő széles hóhérpallossal a tüzet széjjel akarta ütni,

17 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 338–339.

18 Jan Hendryk DE BOER, *Unerwartete Absichten: Genealogie des Reuchlinkonflikts*, Spätmittelalter, Humanismus, Reformation – Studies in the Middle Ages, Humanism, and the Reformation 94 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2020), 65–69.

mely által inkább nagyobb szelet csinált, és a láng annál jobban lobogott. Ezt ki akarta Károly császár tanulni, hogy ki mesterkedte, de semmiképp ki nem tanulhatta. (89–90.)

Ám az idézetekből az is látható, hogy Jókai nem egyszerűen átvette Kónyi szövegét. Átdolgozásról kell beszélnünk, hiszen elhagyta a Reuchlin érdemeit konkretizáló félmondatot, majd mellőzte, hogy a pápa fején háromrésztű korona díszelgett, de a kannák összekeverését sem indokolta a pápa ijedtségével. Jókai szövegében ellentmondásos ugyanakkor, hogy egyfelől a szöveg elején és végén is a véres jelzővel illeti V. Károlyt, illetőleg kardját, másfelől viszont ezzel nehezen összeegyeztethetően és *Könyitől gyökeresen eltérően* az uralkodó nagyvonalú önmegtartóztatását regisztrálva fejezi be a szöveget: „És ezt a gunyjátékot maga a császár is végig nézte.” Ezzel szemben Kónyinál arról értesülünk, hogy az uralkodó megpróbálta előkerestetni a komédia szerzőit és szereplőit, de nem járt sikerrel.

A véres jelző kétszeri használata s az eltérő befejezés arra készítetett, hogy esetleges további forrásként szóba hozzam a történet egy György Lajos által természetesen már regisztrált változatát Horváth Zsigmond 1840-ben megjelent antológiájában, amelyet Jókai ismerhetett. A teljesség érdekében idézzük ennek szövegét is:

A reformáció víg-játékban

Az elmés franciák I. Ferenc király idejében az egész reformációt egy vígjátékban így adták elő:

Először egy ölfával jelent meg egy férfiú és azt levetvén – elment. Ezt követte egy másik, ki a fát fölvette, – körül szemlélgette de ismét letette. Utána jó a harmadik, ez a fára tüzet tett, s mind addig fújta, míg lángosan nem égett. Utóbb egy negyedik két vederrel tünt elő, az egyikben víz, a másikban olaj volt, s oltani akarván a tüzet, víz helyett olajt öntött rá, és a tűz lobogva égett. Végül egy vitéz karddal állott elő, s azzal csapkodta a tüzet, és a tűz még jobban elterjedt.

Az első példázza Reuchlint, ki a jeget megtörte, a második Erasmust, kinek a reformáció tetszett ugyan, de félénk volt abban munkás lenni, a harmadik Luthert, ki az evangélium tüzeit meggyújtotta. A negyedik X. Leo pápát, ki bullájának olajával inkább élesztette a tüzet. Az ötödik példázza Károly császárt, mint a reformációnak fegyveres gátlóját.

Isteni munka ellen azonban híjába tusakodik a gyarló ember.¹⁹

Itt tehát V. Károly a befejezésben a reformáció terjedésének fegyveres megállítójaként szerepel, s mivel nem előtte játszódik le a vígjáték, szó sincs bármiféle elismerésről. Valójában persze a reformáció egyértelmű apoteózisával találkozunk itt, amit nem csupán a befejezés példáz, hanem a gyávnak minősített Erasmus elmarasztalása is.

Mindez persze elegendő lenne Jókai pozíciójának értelmezéséhez, ám talán nem fölösleges megemlíteni, hogy a megidézett történetváltozatoknak természetesen külföldi forrásai vannak. A legkorábbi, a vígjátékot történetileg abszurd módon I. Ferenc udva-

---

19 HORVÁTH Zsigmond, *Elmederítő, szívkepző s karakterfestő történetek s adatok füzére*, 2 köt. (Pest: Eggenberger, 1840), 1:95–96

rába helyező változatot egy Augsburgban 1524-ben megjelent, *Ein Tragedia oder Spill gehalten in dem küniglichen Sal zu Pariß* című röpirat (Flugschrift) tartalmazza,²⁰ azzal az eltéréssel, hogy itt Ulrich von Hutten is fellép. Ez a szöveg aztán bekerült 17–18. századi antológiákba is. A Kónyi-féle változat forrása azonban jóval később keletkezett. Alap-elemei egy 17. századi jezsuita teológus értekezésében bukkannak fel,²¹ György Lajos azonban helyesen járt el, amikor közvetlen forrásként egy híres emberek apophthegmáit tartalmazó kiadványt tüntetett fel, amely több más esetben is Kónyi forrása volt. Az itt „Carolus V. wird durch eine artliche Comödie erinnert, wider die Evangelischen nicht zu streiten und wüten” cím alatt szereplő szövegben megtalálhatók mindazok a mozzanatok, amelyeket az imént kiemeltünk.²² Csupán az első és az utolsó mondatban van eltérés. A nyitás ily módon csak annyiban különbözik, hogy a pápisták egészét elmarasztalja, majd közli, hogy nem lehet tudni, kinek a kezdeményezésére jött létre az a gondolatgazdag előadás, amely művészi módon jelenítette meg az evangéliumi igazság feltartóztathatatlan voltát. Az utolsó mondatot talán célszerű idézni:

Indem nun der Kayser mit Verlangen erwartete, wie die Comödie endlich ablaufen würde, so hatten sich die agirenden Personen unterdessen unsichtbar gemacht, haben auch niemahls können ausgeforschet werden.

(Miközben a császár kíváncsian várta, hogy mi lesz az előadás vége, a komédia szereplői kámforrá válva eltűntek, és soha nem is kerültek elő.)²³

A hosszadalmas részletezés talán nem fedte el célunkat. Azt kívántuk bemutatni, hogy milyen eljárásokkal emeli el Jókai kivonata a történetet a 16. századi felekezeti küzdelmek közismerten drámai eseményitől, amelyek Kónyi szövegében még kitapinthatók. Bizonyosan van protestáns elfogultság abban, ahogyan Jókai a reformáció megjelenésével hozza kapcsolatba azt, hogy „a néphumor mind jobban érni kezd”, de most nem ez a lényeges, hanem az, hogy a humor jelenlétét csak úgy tudja megjeleníteni, ha a könnyed és kedélyes hangnemet átsugároztatja magára az eseményre is.

Talán már nem szükséges ilyen részletességgel tovább példálózunk, hogy belátassuk: a vallási konfliktusok mindegyikében ezt teszi. A humor mindent átható erejét próbálja megjeleníteni, ám ez csak úgy válik lehetségessé, ha a könnyed és kedélyes hangnemet minden tekintetben uralkodóvá teszi. Részletezés nélkül csak a hugenoták elleni processziók idején, illetőleg a farsang utolsó napján, a „bolondok pápájának” megválasztása alatt történtek együttes emlegetésének abszurdítására hívnám fel a fi-

20 Egy alapos tanulmány erről: Cora DIETL, „Erasmus, Reuchlin und Ulrich von Hutten als »Gewaltgemeinschaft«? *Ein Tragedia oder Spill gehalten in dem küniglichen Sal zu Pariß*”, in *Rules and Violence – Regeln und Gewalt: On the Cultural History of Collective Violence from Late Antiquity to the Confessional Age – Zur Kulturgeschichte der kollektiven Gewalt von der Spätantike bis zum konfessionellen Zeitalter*, szerk. Cora DIETL és Titus KNÄPPER, 209–222 (Berlin: De Gruyter, 2014), doi: [10.1515/9783110364613.209](https://doi.org/10.1515/9783110364613.209).

21 Jacob MASEN, *Speculum imaginum veritatis occultae* (Köln, 1664), 116. Erről lásd: Hugo HOLSTEIN, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Literatur des Sechzehnten Jahrhunderts* (Halle, 1886), 196.

22 *Deliciae Apophthegmaticae* [...] (Dresden: Mieth, 1724), 25–26.

23 Uo., 26.

gyelmet. A hugenották elleni felvonulások bizony könyv- és eretnekégetésbe torkolló véres események voltak, gondoljunk akár a 16. századiakra, akár a későbbiekre, amelyek végső következménye a protestánsok eltávolítása lett Franciaországból. Csak a fent említett kedélyeskedő hangnem dominánssá tételével vált lehetővé, hogy ezeket együtt emlegethesse a Mihail Bahtyin karneváli könyvéből²⁴ is jól ismert bolondpápa-állítással, amikor köztudottan *átmenetileg, rövid időre* váltották le a hivatalosság intézményeit.

A szövegszervezés hasonló mozzanatait figyelhetjük meg a hazai fejleményeket bemutató részekre térve is. Az áttekintés természetesen Attilával indít, hiszen mint mondja, „a mai székelyek [...] hun eredetéből, az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálnyit is”.²⁵ A megelőző egységgel párhuzamosan itt is a bohócok következnek, akik közül a nevezetesebbek listáját is adja. Ezek közül a Stibor vajda melletti Beckóról szóbeli és írásos hagyományból egyaránt értesülhetett, hiszen Kisfaludy Károly drámája, illetőleg Mednyánszky Alajos báró német nyelven több ízben is kiadott regéje és mondája nyilvánvalóan elérhető volt.

Az alábbiakban még szólunk arról, hogy ugyanez elmondható a Mátyás királyról szóló történetekről, köztük bizonyosan a bolondját megjelenítőkről is, amelyek egy része azonosította őt a szélesebb körben ismert, magyarul először 1577-ben megjelent népkönyv Markalfjával, de élt az az elképzelés is, hogy a királyi ellenfél nem az ótestamentumi Salamon, hanem a magyar uralkodó volt. Nevet itt nem mond, s ezt teszi Teleki Mihály bolondja esetében is,²⁶ akiről ugyancsak átszivároghatott valami a szóbeli hagyományba is.²⁷

A folytatásban Mária Terézia korszakára tér át, ám az itt elmondottak bizony már nagyon könnyűnek találtatnának a történeti forráskritika mérlegén. Induljunk ki a szöveg pontos idézéséből:

Szintén nagy hire volt Mária Terezia udvari bohócának, kit egy elmés kálvinista diák képviselt; s kiről a hagyomány igen eleven ötleteket tartogatott fenn, minők a „Fiat Voluntas tua”, s az INRI betűk megfordított tételének magyarázata; Insula Ráckeviensis Non datur Jesuitis, melynek az lett a vége, hogy a kegyes atyák nem nyerték meg káposztáskertnek azt a kicsi szigetecskét, mely valamivel nagyobb, mint Reuss-Schleuss hercegség.²⁸

A kritikai kiadás lényegi magyarázat nélkül hagyja ezeket a sorokat, csak arra utal, hogy Jókai később az *Életemből* első kötetében található „A csendes évek története”

24 MIHAIL BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*, ford. KÖNCZÖL Csaba (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982).

25 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

26 Teleki Mihály udvaráról, benne a zenészekről és alkalmasint *markalfi* névvel illetett bohócokról is sok adatot közlő, mintaszerű forráskiadvány jelent meg nemrég, amely mintegy utólag is magyarázza a szélesebb körben való elterjedését: FEHÉR János, szerk., *Teleki Mihály udvartartási naplója 1673–1681* (Koloszvár: Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007).

27 Az *Üstökös* fel is idéz egy történetet: „Krónikás adomák: Teleki Mihály és udvari bolondja”, *Az Üstökös*, 1860. jan. 7., 2.

28 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

című fejezetben megismétli az itt olvasottakat. Ez nincs teljesen így, hiszen a mondott helyen egyáltalán nem beszél a *Fiat voluntas tua* háttéréről, viszont arra hivatkozik, hogy az adatokat egy „hajdankori írott jegyzetgyűjteményben” fedezte fel, amely „még nem volt napvilágra hozva”.²⁹ Nem tudjuk milyen forrást tarthatott a kezében, ám gyanút keltő, hogy olyan forrásról a mai napig sem tud a szakirodalom, amellyel igazolni lehetne azt a teljesen valószínűtlen tényt, hogy kálvinista diákból lett udvari bolond élt volna a királynő udvarában.

Magukra a megfordított betűkre térve az első betűsor felette rejtélyes lehetett az akadémiai hallgatóság számára, amelynek több tagja bizonyára tudott arról, hogy *Miatyánk*-paródiákat meglehetősen széles körben használták a felekezeti küzdelmek időszakában, a „Legyen meg a te akaratod” olyan átformálásával azonban, amelyből *fiet voluptas tua* (‘a te gyönyöröd’) lesz, aligha találtak. ³⁰ Ráadásul a beszédben az nem is hangzik el, hogy mivé is alakult át a *Miatyánk* szóban forgó részlete. A kálvinista diákból lett udvari bolond mesterkedését Jókai először *A cigánybáró* (1883–1885) című regényében részletezi, ott írja le, miképpen ügyeskedte ki a leleményes bolond Mária Teréziánál, hogy a *Miatyánk* mondott részletét eltévesztő, helyette „fiet voluptas sua”-t mondó cigánybáró számára a legitimitását jelentő fontos dokumentumra az imádságból vett részletet saját kezével odaírja, és aláírásával is hitelesítse.

Nincs rejtély híján a másik mozzanat sem. Ezt részben az 1860-os szöveg vázlatos volta okozza, de a történetet persze nem teszi hitelessé az sem, hogy „A csendes évek történeté”-ben szereplő változathoz már azt is megtudjuk, hogy Ráckevét az a jezsuita gyóntató akarta megszerezni „káposztás kertül” rendje számára, akiről dokumentálható, hogy a gyónási titkokat Rómába küldte. Az imént idézőjelbe tett káposztás kertet ugyanis Jókai is így, idézőjelben közölte,³¹ ami azt sugallta, hogy ez szó szerinti átvétel abból a dokumentumból, amelyre a történet felvezetésekor hivatkozik, s amely szerint mindkét elmésség a találékony bohóc szerzeménye.

Az persze régen tudott, hogy ez nincs így. Már a magyar szövegváltozatot csak Jókainál regisztráló Tóth Béla közölte,³² hogy a francia királyok használták a francia változatot („Jesuite N'aurent Rien Ici”). Ebben az irányban nem végeztem újabb nyomozást, azt viszont egy internetes vadászat eredményképpen könnyen meg lehetett állapítani, hogy a Jókai által is hozzáférhető 19. századi kiadványok olyan szövegvál-

29 JÓKAI MÓR, „A csendes évek története”, in JÓKAI MÓR, *Életemből: Igaz történetek, Örök emlékek, Humor, Útleírás*, szerk. LUKÁCSY SÁNDOR, 2 kötet, Jókai Mór munkái: Gyűjteményes díszkiadás 95–96, 1:49–65 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1997), 1:59.

30 A kérdéskör gazdag szakirodalmába vezet be ez a magyar nyelven is olvasható összefoglalás: ANNE BRECKNER, „Egyszerűen szabad szájjal: A reformáció korának vallási paródiái”, ford. GROMON ANDRÁS, *Lelekipásztor* 94 (2019): 42–51. Jókai egyébként áttételes módon utal is erre a tradícióra *A cigánybáró* című regény „A báróság hétféle próbái” fejezetében: „Pumpernickelnél pedig már készen voltak a travestált latin szövegei mindenféle bohókás tartalmú imádságoknak”. JÓKAI MÓR, *A cigánybáró – Sárga Rózsa*, szerk. LUKÁCSY SÁNDOR, Jókai Mór munkái: Gyűjteményes díszkiadás 33 (Budapest: Unikornis Kiadó, 1993), 54.

31 JÓKAI, „A csendes évek...”, 1:59.

32 TÓTH BÉLA, szerk., *Magyar anekdotakincs – Thesaurus Anecdotorum Hungarorum*, 6 kötet (Budapest: Singer és Wolfner, 1898–1903), 1:231–232.

tozatokat terjesztettek, amelyekben a Habsburg-udvar lesz a színhely. Az időben legkorábbiak olvasmányos folyóiratokban jelentek meg.³³ Ezek nem mondják meg, melyik császár idejében történt dolgot mesélnek el. Az egyik bevezetésképpen közli, hogy egy igazságszerető művelt embertől mintegy negyven évvel ezelőtt hallott történet közzétételére vállalkozik, amely számára azt is bizonyítja, hogy a jezsuita rendet feloszlató XIV. Kelemen (Giovanni Ganganelli) pápát bosszúból a jezsuiták mérgezték meg. A történet szerint a császár nem merte elutasítani a birtokait gyarapítani akaró rend egyik ilyen kérését, s az ügyet a pápa döntésétől tette függővé. Ő a birtokot kijárni akaró jezsuita küldöttet a fészületeken olvasható felirat valódi jelentésére utalva utasította el: „Jam Nihil Reportabunt Jesuitae”. A részletekben gazdag változatban a megalázott jezsuiták bosszút esküdtek, és nem sok idő múlva a pápa egy másik betűsort talált az asztalán, amelynek jelentése az volt, hogy a szentszék hamarosan megüresedik. A mérgezés hamarosan meg is történt. Több konkrétumot tartalmaznak a történetet egy évszázaddal korábbra, I. Lipót német-római császár uralkodásának idejére helyező és a pápa megmérgezésének vádját nem tartalmazó változatok, amelyekben időnként forrásokra is történik hivatkozás.³⁴ Ebben a főhős Wenzel Lobkowic (1609–1677), a tréfát is nagyon kedvelő miniszter lesz, aki hevesen ellenezte, hogy a császár a sziléziai Glatz grófságot és Graz városát odaítélte a jezsuitáknak. Az uralkodó végül is engedett a jövedelmeket féltő érvelésnek, s rá hagyta a döntést. Ő a jezsuita delegátus előtt szarkasztikusan fejtegette, hogy a rend tagjai bizonyára képesek fogadalmuknak megfelelően a megváltó szavai szellemében cselekedni. Így bizonyára el tudják fogadni azt az üzenetet is, amely a kereszt felett olvasható, s amely válasz előterjesztett kérésükre is. Ekkor hangzott el, hogy szerinte mi lenne az INRI igaz értelme, majd a császár által már kiállított adománylevelet összetépte. A szövegek kifejtik, hogy a jezsuiták ezt nem tudták neki megbocsátani, de nem állítják, hogy direkt összefüggés lenne az intézkedés és Lobkowic későbbi (1674), kegyvesztettként való száműzetése között.

Szemponunktól az is fontos, hogy a jezsuiták és Lobkowic konfliktusának ecselelésekor ugyan hivatkozás történik az udvarban svéd követként megforduló Esaias Pufendorf beszámolóira, maga a történet azonban nem szerepel egyetlen írásos dokumentumban sem.³⁵ A jelek szerint szóban terjedt, és főleg a cseh területeken lehetett népszerű, s persze átszivároghatott hozzánk is, így elérhette Jókai környezetét is.

---

33 „Historische Bruchstücke”, *Der Kanonische Wächter*, 1831. jún. 17., 426–427, 426; „Ganganelli”, *Die Mode-Zeitung für die elegante Welt* 47, 46. sz. (1847): 757. Utóbbi abban tér el az előzőtől, hogy elhagyja a jezsuita bosszú és a pápa megmérgezése motívumát.

34 Samuel SUGENHEIM, *Geschichte der Jesuiten in Deutschland, bis zur Aufhebung der Pabst Clemens XIV. (1540–1772)*, 2. köt. (Frankfurt am Main, 1847), 150–151; Eduard VEHSE, *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation*, 5. köt. (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1851), 44–45; Eucharius Gottlieb RINK, *Leopolds des Grossen, Röm. Käysers, wunderwürdiges Leben und Thaten* (Köln, 1713), 720. Egy folyóiratban közölt névtelen írás: „Ein Lobkowic”, *Bohemia: oder Unterhaltungsblätter für gebildete Stände* 22 (1849. nov. 9.): 3.

35 A kérdéskör szakirodalmába is jó bevezetés: Zoltán CSEPREGI, „Das königliche Ungarn in Jahrhundert vor der Toleranz (1681–1781)”, in *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgmonarchie und in Erzstif Salzburg (17–18. Jahrhundert)*, szerk. Rudolf LEEB, 299–330 (Wien: Böhlau, 2009), 302–304.

Erre a megfogalmazásra Szigeti Csaba észrevétele alapján³⁶ mertem vállalkozni. Ő a *csittvári krónika* filológiájával foglalkozva találkozott a kérdéssel. Egyrészt megállapította, hogy a krónikát tervezgetve Jókai feljegyezte noteszébe a *Fiat voluntas tua* szentenciát, másrészt Jókai *És mégis mozog a föld* című regényében közölt tételeken végighaladva hosszabban időzött el a „Sok nagy uradalom keletkezének szomorú adatai. És ezekkel vegyest nagy történelmi személyeket jellemző adomák. Mária Terézia és magyar udvari bolondjának komoly alapú tréfái” című tételnél.³⁷ Invenciózus elemzése arra a meggyőző következtetésre jut, hogy az itt említett udvari bolond nem lehet azonos a Hermányi Dienes József 292. anekdotájában szereplővel, majd az javasolja, hogy ne írásos forrást keressünk. Ezt Jókai egy későbbi nyilatkozatával támasztja alá: „Az elemi iskolában volt egy kedves tanítóm, Székely János; lecke után sokszor ott tartott és mesélt nekem régi szép adomákat Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról, találós meséket”.³⁸ Szigeti ugyanakkor nem szembesítette ezt az általam fentebb idézett, „hajdankori írott jegyzetgyűjteményt” emlegető nyilatkozattal. Azt hiszem, ennek ellenére ezt az elképzelést tarthatjuk a legvalószínűbbnek.

Bárhogyan is jutottak el hozzá, Jókai nagyon invenciózusan használta fel a hagyományban kerengő mozzanatokot, s talán az sem kizárt, hogy a Reuss–Schleiz Hercegség említésével nem csupán a követelés nagyságát akarta érzékeltetni, hanem a név megváltoztatásával ugyan, de utalt a hagyományba bekerült hercegségre is. Az sem kizárt, hogy ezekből került át valamiképpen hozzá a jezsuita gyóntató alakja is. I. Lipót gyóntatói közül a leghíresebbnek a nevét ugyanis a források is megadják: Philip Müller 1656–1676 között volt a császár gyóntatója, s róla az is köztudott volt, hogy a spanyol vonal képviselőjeként folyamatosan kapcsolatot tartott fenn az ottaniakkal.

Összegezve: elismeréssel adózhatunk Jókai invenciójának, ám azt is meg kell említenünk, hogy a tárgyalt betűsorok felhasználásakor a már tapasztalt módon teremtette meg a könnyű átjárást az irodalmi fikció és az akadémiai értekezésbe való tényszerűség között. Csak a teljesség kedvéért említjük meg Bíró János udvari mulattató szerepeltetését az 1852–1853-ban megjelent *Török világ Magyarországon* című regényben. Apafi Mihály fejedelem bohóca az irodalmi fikció szokványos működése szerint nevet is kap, jóllehet nem találkozunk ezzel a névvel a mű két legfontosabb forrásában, Bethlen János *Historia rerum Transylvanicarum*ában és Cserei Mihály Erdély-történetében.³⁹

Az akadémiai beszéd folytatásában a „hegedősök” következnek, s persze tudnunk kell, hogy kéziratban maradt 16. századi ilyen énekeink egyike sem lehetett ismert Jókai számára, s így logikus, hogy Tinódi Sebestyén *Sokféle részegesről*, illetve *Udvarbí-*

36 SZIGETI Csaba, „Egy lehetséges kis magyar irodalomtörténet: A *Csittvári krónika* filológiája”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, 219–250 (Budapest: Reciti, 2017).

37 Uo., 225. Az értelmezés természetesen épít a kritikai kiadás sajtó alá rendezői, Margócsy József és Margócsyné Oberländer Erzsébet jegyzeteire.

38 JÓKAI Mór, „Jókai önmagáról: Válogatás az író önéletrajzi feljegyzéseiből”, in JÓKAI Mór, *A huszti beteglátogatók: Történelmi elbeszélések*, szerk. BESSENYEI György, 345–352 (Budapest–Uzsgorod: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó–Kárpáti Könyvkiadó, 1982). Idézi SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 226.

39 JÓKAI Mór, *Török világ Magyarországon (1852–53)*, szerk. OLVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 10, 417–447, 512.

rákról és kulcsárokról című műveire gondoljunk a tréfás dalok emlegetése során, bár Jókai Tinódit tudósító énekek szerzőjeként is sokra tartotta, s elődjeként nevezte meg. Az *Üstökös* legelső számának nyitó lapján öt méltató vers olvasható, s a lap rendre „konvencziós hegedőse”-ként emlegeti. Nehezebb meghatározni a félig belső inasként, félig udvari költőként emelgetett Gyöngyösi István szóba jöhető verseit, s úgy tűnik, mintha csak a Dugonics Andrásról átvett tréfás szóváltás (Gyöngyösi–Göröngyösi, Vénus–vénuhus) miatt hozta szóba a 17. századi költőt.⁴⁰

Kiterjedtebb voltuk s nagyobb feldolgozottságuk is indokolja, hogy külön foglalkozunk a Mátyás király történetekkel. Először talán érdemes a beszéd e részletének végére ugranunk, ahol Jókai a cím és tartalom ismertetése nélkül, de szinte filológiai teljesítményével is dicsekedve elmondja, hogy talált egy adomát a „»Lirumlarum Löffelstiel« című német gyűjteményben, mely e nagy királyunk igazság-szeretetét, hirdetővén, bizonyosan nem ráfogás”.⁴¹ Megtörtént tényként kezeli tehát a történetet, s mi Kríza Ildikó jóvóltából azt is tudjuk, hogy a kolozsvári bíró megleckéztetésének híres esetével van dolgunk. A kitűnő folklorista pontosította a gyűjtemény címét, és azt is megállapította, hogy a *Lyrum Larum Lyrissimum* című, Lipcsében 1700-ban és 1730-ban is megjelent antológia 327. darabjáról van szó.⁴²

Ez a hivatkozás persze roppant furcsa, s talán éppen ezért hagyta el Jókai a beszéd későbbi kiadásából, hiszen itteni szavaiból arra következtethetünk, hogy csak a német kiadványban ismerkedett meg ezzel a történettel. Megállásra készítő ez, hiszen Toldy Ferenc gondozásában már 1854-ben megjelent a *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók* című kötet. Ez az *Újabb nemzeti könyvtár* sorozatban napvilágot látott kiadvány Benczédi Székely István 1558-ban kinyomtatott és Heltai Gáspár 1575-ben közölt magyar krónikáit is tartalmazta, vagyis két olyan terjedelmes prózai szöveget, amelyet a Mátyás-hagyomány 16. századi meglétének és széles körű elterjedtségének bizonyítékaként kezel a szakirodalom.⁴³ Az is megállapítható, hogy Jókai székfoglalója erre a kötetre nem hivatkozik, jóllehet szinte kizárt, hogy ne szerzett volna tudomást

40 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344. Itt megismétli a szójátékot: JÓKAI Mór, „A murányi Venus”, in JÓKAI Mór, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*, szerk. TÉGLÁS Tivadar és VÉGH Ferenc, 2 köt., Jókai Mór összes művei: Regények 67–68, 2:121–127 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 2:122. Itt ugyanakkor megingásra hajlamos férjétől eltérően hazáját szerető, elszánt lelkű matrónai alakként mutatja be.

41 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 634. Ezt a bekezdést csak a *Magyar Akadémiai Értesítő*ben megjelent szöveg tartalmazza: JÓKAI Mór, „A magyar néphumorról: Olvasta széket foglalva jan. 30. 1860. Jókai Mór”, *Magyar Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közölnye* 1 (1860): 9–25, 18.

42 KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 33, 68. Itt jegyezzük meg, hogy nem tűnik természetlennek annak vizsgálata sem, hogy elsősorban persze Bonfini közvetítésével mi vált ismertté a nagy királyt övező anekdotákból külföldön. Egy udvari bolondok történeteit adó antológia például némi módosításokkal átveszi Bonfinitól azt a mókás esetet, hogy a Pogyebárd György és Mátyás között folyó háború egyik szünetében egy Mátyáshoz húzó cseh úr javaslatára a két király bohócai csaptak össze ádáz fizikai küzdelemben annak eldöntésére, hogy a katolikus vagy a huszita vallásnál van-e az igazság. Döntés persze nem született, mert a már vesztesnek látszó cseh bolond megsegítésére belenyúlt a küzdelembe az említett cseh méltóság, s az így támadt nagy felfordulást a királyoknak kellett lecsendesíteniük.

43 Heltai krónikájának volt már egy korábbi, 1789-ben megjelent „modern” kiadása is: HELTAI Gáspár, *Magyar krónika*, 2 köt. (Győr: Streibig József, 1789).

megjelenéséről: a sorozat más köteteit bizonyíthatóan használta, s bár a tényleges kiadói munkában nem vett részt, elfogadta, hogy szerepeljen a szerkesztők névsorában. Ő mégsem az ebben szereplő, Bonfininál vagy tőle függetlenül csak Heltainál olvasható híres szövegekre⁴⁴ hivatkozik, hanem három történet négy motívumára, a cinkotai iccére (ebben szerepel a három kérdés is), a budai kutyavásárra és a tétényi malomkőre. Ezekről állítja, hogy magukon hordozzák azon kor, vagyis Mátyás király korszakának zamatát. Valamelyest összhangban van ezzel, hogy további nyolc, Bonfinitól, Székelytől és Heltaitól ugyancsak független történet társaságában szerepelnek ezek *A magyar nép adomái* című kötet „Anekdoták Mátyás királyról” ciklusában is. A címhez fűzött jegyzetben ugyanakkor a következőt olvassuk: „ezeknek egy része nép ajkán forog, más része Galiotti, Mátyás udvari tudósának jegyzékeiből vétetett”.⁴⁵ Könnyen megállapítható viszont, hogy a ciklus egyetlen darabját sem Galeotto Marziótól vette át. A híres olasz vándorfilozófusnak az udvari világ eseményeivel, továbbá Mátyás bölcséleti és vallási nézeteivel foglalkozó művének bizonyos részletei ugyanis csak nagy átalakítások után kerültek be 18. századi kalendáriumokba és anekdotákat is közlő kötetekbe, de Jókai 1856-os kiadványában ezek közül *egyetlen ilyen sem szerepel*.⁴⁶

Nem könnyű magyarázatot találni az így kirajzolódó ellentmondásokra. Kétségtelenül figyelembe kell vennünk, hogy Benczédi Székely és Heltai terjedelmes művet tett le az asztalra, s 1854-es újraközlésük az értelmezés kezdetét jelentette, s ekkor még korántsem kaptak olyan méltatást, mint a későbbi szakirodalomban. Az is igaz ugyanakkor, hogy különbség van a két szerző között. Míg az előbbinél terjedelmes szövegtengerben jelent meg a tréfás szegény ember története, s az a megjegyzés is, hogy „Eféle trufái sokak vadnak a Mátyás királynak, kikről én most többet nem irok”,⁴⁷ addig Heltainál a szorosabban vett eseménytörténeti résztől jól elkülönített fejezetet kap a nagy király dicsérete, s ezt illusztrálják a csokorba szedett anekdoták.

Mindezt figyelembe véve is paradox helyzettel szembesülünk. Az őshagyományokra deklaráltan érzékeny író mellőzi kiadványában az olyan anekdotákat, amelyek természetesen nem függetlenek a nemzetközi anekdotikus tradíciótól, de azt nagyon korán, már a 16. században képesek önállóan alkalmazni, és a magyar nyelven megszólaló irodalom kitüntetett darabjai lesznek, s ugyanakkor éppen olyan szövegeket részesít megkülönböztetett figyelemben, amelyek magyarítása jóval később, a 18. században történt meg, s amelyek ráadásul erősebben is kötődnek a nemzetközi motívumkészlet-

---

44 Melyek szerint: egy szegény ember segítségével agyafúrt kérdésekkel leckézteti meg az urakat; álruhában leleplezi a kolozsvári bírót; Moldvából menekülve egy szebeni asszonynál elkölti élete legjobb káposztás vacsoráját; inkognitóban kikémleli az ellenséget; megajándékoz egy szegény embert; álruhában járja az országot; az uraktól kártyán elnyert pénzzel fizeti ki zsoldosait.

45 JÓKAI Mór, *Az önkényuralom adomái*, 1. köt., 1850–1858, szerk. SÁNDOR István, Jókai Mór összes művei: Adomák (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1992), 669.

46 Fontos ezt kiemelni, hiszen ezt bár már Sándor István is hangsúlyozta, ennek ellenére még Landgraf is besorolja Galeottót a források közé: LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 144.

47 SZÉKELY István, *Chronica ez vilagnac jeles dolgiarol (Krakkó, 1559)*, szerk., tan. GERÉZDI Rabán, *Bibliotheca Hungarica antiqua 3*, faksimile kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1960), 219–220.

hez. A Galeotto Marzióról elmondottak pedig végképp érthetetlenek, hacsak nem azt akarják demonstrálni, hogy a nép kollektív alkotó ereje képes az udvari tudósok írás-művészetét is magába olvasztani.

Meggondoltabbnak látszik a nagy író eljárása a Zrínyi Miklóst megidéző anekdota esetében. Érdeemes szó szerint idéznünk a folytatást:

Hasonlóan régi a Zrínyi Miklós által felhozott adoma, a székelyről, kit az ördög visz a hátán, kérdi tőle a szemközt találkozó társa: „Komé, hová? – Visz az ördög a pokolba. – A bizony rosz. – De még roszabb lenne, ha ő ülne a nyakamba, s én vinném őt a pokolba!” Ez célzattal volt felhozva arra, hogy az akkor vitázó két nemzet melyikéhez szegődjék a magyar?⁴⁸

Lényegében ez a változat szerepel az 1856-os adomáskönyvben is *Zrínyi Miklós adomája* címmel, azzal a különbséggel, hogy a bevezető sorok összefüggésbe hozzák a Wesselényi-féle összeesküvéssel,⁴⁹ a befejezés viszont kevésbé konkrétan céloz az aktualitására.⁵⁰

Több téves és megalapozatlan megfontolás félretételével Oltványi Ambrus tisztázta a kritikai kiadásban, hogy e szöveg Jókainál legkorábban az *Erdély aranykora* című regényében (1851) olvasható, Bánfi Dénesnek a gyulafehérvári országgyűlésen elmondott beszéde egy részleteként.⁵¹ Az erdélyi úr is a vitéz Zrínyi Miklós („aki minden magyarnak ideálja lehet”) szájába adja, eltérés csak abban van, hogy ő az ördögöt sarkantyúval is felszereli. A szöveg folytatásaként aztán hosszan ecseteli a török- vagy németbarátság előnyeit és hátrányait, magával Zrínyivel viszont csak annyit mondhat zárlatként, hogy „értsen belőle, aki akar”. Bethlen Miklós önéletírása szerint viszont a történetet 1664. november 18-án Zrínyi a következőképpen mondta el a társaságában a végzetes vadászatra kocsizó szerzőnek és Vitnyédi Istvánnak:

Egyszer egy embert az ördögök visznek volt; találkozik egy barátja szemben véle. Kérdi: Hová mégy kenyeres? Nem megyek én, hanem visznek. Kik s hová? Felelé: Az ördögök a pokolba. Mond emez: Jaj szegény, ugyan rosszul vagy, kinél rosszabbul nem lehetnél. Felele: Rosszul bizony, de lehetnék én ennél is rosszabbul. Melyre imez álmélkodva: Hogy lehetnél rosszabbul, hiszen a pokol mindennél rosszabb. Felele: Úgy vagyon, de most mégis ők visznek engemet, noha pokolba, de a magok vállán, hátán, hogy már nyugszom addig; s hát ha megnyergelnének s magokat is vélem vitetnék, mégis úgy is csak azon pokolba mennék, hiszem rosszabbul volnék úgy ennél is. Applicálá Magyarországot s Erdélyre, és a törökre, németre.⁵²

48 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 345.

49 „Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hős utódának, kit mint nagy költőt és nagy hazafit egyenlő tiszteletben tart a költészet és a haza, van egy adomája, melyet mondott ő azon uraknak, kik sürgették, hogy valamely országos változás előidézésében legyen segítségökre.” JÓKAI, *Az önkényuralom adomái*, 1:80.

50 „Ez a mese nagyon illet az akkori viszonyokra.” Uo., 1:81.

51 JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Jókai Mór összes művei: Regények 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 231.

52 BETHLEN Miklós, *Önéletírása*, szerk. V. WINDISCH Éva, tan. TOLNAI Gábor, 2 köt., Magyar századok (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1955), 1:206.

Szinte bizonyos, hogy a regény és az adomáskönyv írása idején Jókai még nem ismer- te az *Önéletírást*, amely Szalay László gondozásában 1858–1860-ban jelent meg, hiszen Tóth Zsombornak a mű kéziratos terjesztéséről írott tanulmányaiban⁵³ nem találtam olyan szálát, amely elvezetne Jókai környezetéhez.⁵⁴ Ezért nagyon valószínűnek tart- hatjuk Oltványi Ambrus véleményét, aki szerint a regényíró nem Bethlen szövegéből, hanem valamilyen más forrásból, esetleg szóbeli közlésből merített. Az irodalomtörtész álláspontját még azzal is alátámasztotta, hogy „míg a Csereitől való átvételek esetében Jókai híven, gyakran szinte szó szerint követi forrását, addig a szóban forgó anekdota a regényben – Bethlen szövegéhez viszonyítva – meglehetősen szabad átírásban szere- pel”.⁵⁵ Nagyon elgondolkodtatónak találjuk ugyanakkor, hogy kitarzott e változat mel- lett a székfoglaló idején is, amikor már – az első könyv tizenhetedik részében lévén – egészen bizonyosan kézbe vehette az 1858-ban megjelent Bethlen Miklós-kötetet. Eb- ben szerepet játszhatott a változat tömörebb, frappánsabb volta, amely nem csupán bi- zonyos motívumok (például az ördög általi megnyergelés vagy sarkantyúzás) mellőzé- sének köszönhető, hanem a párbeszéd tömörítésének is. Tömörebb anekdota állt elő tehát a szóbeliségben. Jókainak bizonyosan tetszett persze a párbeszédet megnyitó szé- kely motívum is („Komé, hová?” „Hová mégy kenyeres?” helyett), amely nagyon illett a regény Bánfi Dénese ajkára.

18. századi gyűjtemények Jókai olvasatában 1 – Kónyi János

a) Megjegyzések a találkozás filológiájához

Saját gyűjteménye és kiadványai előzményeként a nagy író említést tesz két 18. száza- di, nyomtatásban megjelent vállalkozásról is. Csak kettőt említ az ekkor született négy legfontosabb közül, s az elhagyás egyike nem igényel magyarázatot, hiszen Hermá- nyi Dienes József *Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó s hol kacagó Demokritus* című műve kéziratban maradt, s csak 1940-től válhatott irodalomtörténeti vizsgálatok tárgyává. Rejtélyes ugyanakkor Andrád Sámuel kétkötetes művének mellőzése. Köny- nyen lehetséges persze, hogy Jókai nem tudott róluk, hiszen az *Elmés és mulatságos rö- vid anekdoták* kötetei csak egyszer jelentek meg Bécsben: 1789-ben, illetve 1790-ben.⁵⁶ Az alábbiakban tehát kettővel foglalkozom.

53 TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában 1710–1858/60: Váz- lat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298.

54 Megengedőbb, de lényegében azonos álláspontot képvisel Vaderna Gábor fontos tanulmánya: VADERNA Gábor, „Erdély – identitás – Jókai: A kétszarvú ember”, in *A kispróza nagymestere: Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, Tempevölgy könyvek 25, 114–141 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018), 126–127.

55 JÓKAI, *Erdély aranykora*, 312.

56 Az életmű elemzésében új szempontokkal jelentkező tanulmány: GOLYÁN Ádám, „Andrád Sámuel irodalmi programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 632–659, doi: [10.56232/ItK.2022.5.04](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.5.04).

Jókai értekezése a Kónyi János *A mindenkor nevető Demokritus* című művéről mondotakat a következőképpen indítja:

A magyar népadomák gyűjteményei közt legrégebnek tartom „Világbencc nevetéséges történeteit”; a miknek nagy része ugyan igen észrevehetőleg fordítva van német és latin anothológiákból; helyenkint ilyen kifejezéseket is találni benne, mint: „kereste őt kibékíteni” (suchte ihn zu besänftigen), azonban egy néhány mégis magán viseli a kor és faj bélyegét.⁵⁷

Könnnyen megállapítható, hogy ez a nyilatkozat nem egy könyv címét adja meg, hanem Kónyi János 1782-ben megjelent *A mindenkor nevető Demokritus, avagy okos leleményű furcsa történetek* című műve egyik fejezetének a címét. Ezt követően kettőt fel is idéz a gyűjteményből.⁵⁸ Mindez fejtörsre készítette az irodalomtörténészeket, s a kérdéskör nagy klasszikusa, György Lajos arra a következtetésre jutott, hogy Jókai nem ismerte sem a teljes mű címét, sem szerzőjét, s csak egy csonka példány járhatott a kezében.⁵⁹ Megállapítása jól beilleszthető volt abba a közkeletű vélekedésbe, hogy a 19. század második felére a hajdan többször is megjelentetett mű példányai már annyira elhasználódtak, hogy beszerzése is nagy nehézségeket okozhatott, s ez kimondatlanul is vastagította a nagy író érdemeit.⁶⁰ Mérsékeltbb hangnemben szólt erről Bíró Ferenc, aki föltétlenül említésre méltónak tartotta, hogy az első kiadáshoz György Lajos még 1930-ban sem jutott hozzá, s hogy „az Országos Széchényi Könyvtár minden tekintetben korszerű és modern nyilvántartása az első edíciónak ma is csak két példányáról tud, s az egyik még csak nem is Magyarországon található”.⁶¹

Hamarosan hasznosítani fogom azt, hogy az első kiadás első kötetéből az SZTE Klebelsberg Kuno Könyvtára is rendelkezik példánnyal (egy további példányt regisztrálnak a katalógusok Debrecenben is), most azonban csupán azt említem meg, hogy már a Jókai kritikai kiadás gondozója is kétségbe vonta a fenti elképzelést. Magának György Lajosnak magas színvonalú feldolgozásából is kiolvasható ugyanis, hogy Jókai már 1860 előtt a teljes szöveget ismerhette, hiszen mindkét kötetből idéz vagy átvesz műveket, s az is megállapítható, hogy ezek a kötetek különböző helyeiről származnak. Emlekeztethetek itt arra is, hogy a reformáció eseményeit megjelenítő két, a fentiekben

57 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

58 Mint látni fogjuk, ezek és az általa később idézettek sem a „Világbenccének némely furcsa és nevetéséges történetei” fejezetből származnak, ezért a kötetnek ezt a részét most mellőzzük, elemzésére később térünk vissza.

59 GYÖRGY Lajos, *Kónyi János Demokritusa: Székfoglaló értekezésül felolvasta a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1931. március 2-i ülésén* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1932), 4–5.

60 A nagy népszerűség kétségtelenül dokumentálható a nyomdászok megnyilatkozásaival is. Az 1816-os harmadik kiadás második kötetében a címlapot követő lap rectóján „Tudósítás” címen ír a budai Lederer özvegye arról, hogy „a furcsa Demokritusnak sok kedvelői találkoznak”, s ezért került sor a harmadik kiadásra. A lap versóján tekintélyes lista van azokról a városokról, ahol a könyv elérhető.

61 BÍRÓ Ferenc, „A mindenkor nevető Democritus és szerzője: Kónyi János”, in KÓNYI, *A mindenkor nevető...*, 397–408, 397.

általam elemzett történet közül az egyik az első (89), a másik pedig a második (231) kötetből származik.⁶²

Roppant beszédes ugyanakkor az, hogy Jókai miként tár két olyan, Kónyi strázsamestertől származó példát az akadémikusok grémiума elé, amelyek szerinte „magukon viselik a kor és faj bélyegét”. Az egyikről azt írja, hogy egy kálvinista diákról szól, aki úgy tudott bejutni Mária Terézia koronázásának ünnepélyére, hogy Zebaót⁶³ szolgájának nevezte magát. A testőrség tagjai ugyanis valami erdélyi mágnást sejtettek a furcsa név mögött. Ám ha szorosabb vizsgálat alá vetjük a szöveget, kiderül, hogy Kónyinál nem koronázásról, hanem egy Pesten tartott nagy bálról van szó, az ügyes fogással bejutó ember pedig egy „közönséges alacsony ruhába” öltözött erdélyi nemes. De talán érdemes felidézniük a szöveget:

Egyszer Pesten nagy bál tartatott, ahol mind mágnások és főnemes emberek voltak. Jön egyszer egy nemesember, ki csak közönséges alacsony ruhában vala, és bé akar menni. Megállj, hej! kiáltja a káplár a strázsáról, micsoda úrnak a szolgája vagy? Én a Zebaót úrnak a szolgája vagyok, felele a nemesember. Erre előhívhatja a káplár az egész strázsát, és kérdé tőlök, hogy ilyen nevezetű urat esmernek-é? Melyre ki-ki azt felelte, hogy ilyen nevet nem is hallottak, Mindazonáltal, hogy senkit meg ne bántsunk – úgy mond a káplár – netalántán valami erdélyi nemesember lesz az, mivel a neve idegen előtünk, eresszék be a semmirevalót. (237.)

Bár a szöveg forrását György Lajos ez esetben is meg tudta nevezni,⁶⁴ azt kivételesen mi tudtuk megállapítani, hogy a *Jókai által Kónyinak tulajdonított változat* először Vas Gereben *Ne vessünk* című antológiájában, 1855-ben jelent meg, tehát bizony ennek a kornak bélyegét viseli magán.⁶⁵ Jelenlegi tudásunk szerint legalábbis ő helyezte át Mária Terézia koronázási ünnepélyére a történetet.

A másik történetet talán célszerű Jókai tömör összefoglalásában idézni: „Ugyanebben találni a »ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes«, később politikai mottóvá is alakult történetet.”⁶⁶ A Kónyinál olvasható történet egy lovát áruló cigány és két paraszt párbeszédéből áll: a cigány hol így, hol úgy jellemzi áruba bocsátott lovát, ám a korábban összebeszélő parasztok leleplezik, ő pedig az idézett szentenciával vágja ki magát. (193.)

Jól kivehető a politikai motiváció mindkettőben, de ennek hüvelykezését nem tekinthetem feladatomnak, s természetesen nem az volt célom a fentiekben, hogy filológiai pontatlanságok sorozatában marasztaljam el az írókat. Úgy tűnik, sokszor hagyatkozott legendás memóriájára, s így történhetett meg az is, hogy 1710-re datálja a *Demokritust*.

62 Éppen abból a részletből nincs ugyanakkor egyáltalán idézet, ahonnan Jókai a germanizmusa miatt elmarasztalt helyet származtatja: a Világbenca történeteiben észlelt germanizmus ugyanis nem abban, hanem a második kötet egyik darabjában (187) érhető tetten.

63 Sabaoth ('seregek'): a *seregek ura* összetételből, vagyis Isten egyik nevéként használatos az *Ószövetségben*.

64 *Vade mecum...*, 8:224. Ott a történet Angliában játszódik, s a magát beügyeskedő pedig skót nemes.

65 Vas Gereben, *Ne vessünk: Eredeti adomák a magyar életből* (Pest: Kilián, 1855), 233.

66 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

A látványos tévedések ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy elsősorban a motívumok azonosságára figyelt, s közömbösek voltak számára a megjelenés vagy a hagyományozódás körülményei. Számára a *közösség teremtő erejének* kimutatása lett a legfontosabb, s szinte mellékessé vált az *átörökítők személyének és magának a folyamatnak* a számbavétele. Az őshagyomány láthatóvá tétele, kései utódokat is megszólítani tudó erejének felmutatása mindent háttérbe szorított.

b) Kónyi vállalkozása és a kortárs európai anekdotikus irodalom

Láthattuk a fentiekben, hogy Jókai észlelte a feszültséget Kónyi János szövegeinek német és latin nyelvű antológiákból való származtatása és a régebbi kor, továbbá a faj bélyegének jelenléte között. Ezt a feszültséget György Lajos kutatási eredményei alapján jóval nagyobbak látjuk. Az összehasonlító tárgytörténet nagy kolozsvári klasszikusa ugyanis akadémiai székfoglalójának kibővített változatában elképesztő akribiával tárta fel a gyűjtemény legfontosabb forrásait.⁶⁷ Kutatói ars poétikájából is következően ugyanakkor szinte önkorlátozó módon állt meg az adatok számba vételénél, s legfeljebb néhány alkalmi értelmező megjegyzést engedett meg magának. Ilyenek természetesen később további szerzőktől is születtek, s ezekre az alábbiakban ki is fogok térni. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ilyen előzmények után szinte elengedhetetlen a szembenézés azzal, hogy mit gondol a modern tudományosság a Kónyi strázsamester által használt kötetekről s azok kontextusáról. Természetesen hasznosítható volt néhány, az anekdota műfaj egyetemes történetét áttekintő összefoglalás is,⁶⁸ de a legfontosabbaknak mégis a 16–18. századra vonatkozó publikációk bizonyultak, köztük egy nagyon friss tanulmánykötet,⁶⁹ illetőleg egy ebben is folyamatosan hivatkozott korábbi, de megkerülhetetlennek látszó monográfia.⁷⁰ Módszertani szempontból ezekben a tanulmányokban az látszik gyümölcözőnek, hogy programszerűen mondanak le egy időtlen és normatívan kezelt definíció megalkotásáról és alkalmazásáról. A definíció keresését tehát funkcionális leírás váltja fel, a vizsgálat tárgya az, hogy a kor domináns szóhasználatában anekdotának nevezett, rövid terjedelmű, angol, francia, latin és német nyelvű, többnyire csattanóval végződő és az irodalmi kánon perifériáján elhelyezkedő szövegek milyen módon és milyen funkcióban jelentek meg az irodalmi életben.

A funkcionális alakulástörténet kiemelt eseményeként kezeli azt, hogy 1623-ban Londonban a vatikáni könyvtárban lévő görög kézirat alapján megjelent Kaiszareiai Prokopiosz *Anecdota: Historia arcana* című műve, vagyis annak a görög szövegnek a la-

67 György, Kónyi János...

68 Ezekről ad összefoglalást: GINTLI, *Perújrafelvétel*, 27–57.

69 Christian MOSER és Reinhard M. MÖLLER, szerk., *Anekdotisches Erzählen: Zur Geschichte und Poetik einer kleinen Form* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2022); különösen ezek a fejezetek: Christian FREY, „Beiläufig exemplarisch: Anekdote und Geschichte bei Montaigne und Kleist”, uo., 195–216; Joachim Jakob RÜHRENDE, „Pointe: Die Anekdote im Kontext der Empfindlichkeit”, uo., 227–252, doi: [10.1515/9783110698213-011](https://doi.org/10.1515/9783110698213-011).

70 Sonja HILZINGER, *Anekdotisches Erzählen im Zeitalter der Aufklärung: Zum Struktur- und Funktionswandel der Gattung Anekdote im Historiographie, Publizistik und Literatur des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: J. B. Metzner, 1997), doi: [10.1007/978-3-476-04282-8](https://doi.org/10.1007/978-3-476-04282-8).

tin fordítása, amelyet egy 10. századi bizánci lexikon „anekdota” névvel illetett, s amely ez idáig lényegében ismeretlen volt Európában. Ezt a hosszú időre elsüllyedt szövegtöredék az I. Iusztinianosz bizánci császár uralkodását több vonatkozásban feldolgozó, 6. században élt szerző elkülönítette a nyilvánosságra szánt szövegektől. Sokáig úgy gondolta ugyanis, hogy jobb, ha az utókor nem szerez tudomást a bennük leírt sötét gonoszítottokról, nehogy a jövő zsarnokai számára mintaként szolgáljanak.⁷¹ Ez jelent meg tehát 1623-ben, majd 1699-ben, s ennek köszönhető, hogy újra aktivizálódott az anekdota szónak a 6. századi jelentése: ’ki nem adott írás’. (Mint köztudott, a szónak ezt a jelentését tette a modern magyar irodalom szélesebb olvasóközönsége számára is ismertté Esterházy Péter a *Kis Magyar Pornográfiában*.)⁷² A 17. század elejéig ugyanis az anekdota terminust jóval szélesebb jelentésben használták a többnyire szellemesen végződő, vegyes tematikájú, rövid történetek tág körének megjelölésére.

A 17. században aztán sor került ennek a szűkebb jelentésű, régi-új típusnak a használatára is. A folyamat elindítója Antoine de Varillas (1624–1696) *Les anecdotes de Florence ou l’Histoire secrète de la maison de Médicis* (1685) című műve volt, amely a híres uralkodócsalád erkölcsileg vállalhatatlan tetteit a francia abszolutizmus csúcspontján az áthallás nyilvánvaló szándékával mutatta be. Kedvezett e tendencia kibontakozásának a XIV. Lajos halála utáni szabadabb légkör, amelyben a kényesebb témák gyakrabban napirendre kerültek a Versailles után Párizsba áthelyeződő s a későbbi szalonok világát előlegző társasági életben. Franciaországon kívül is megjelentek egész Európára hatni tudó további kiadványok, melyek közül a legnagyobb visszhangot a XI. Károly svéd király uralkodása alatt az ottani királyi udvarban történetek titkait leleplező, angolul, franciául és németül is többször megjelenő kiadvány váltotta ki.⁷³ A felsorolt nyelvek mindegyikén névtelenül került ki a nyomdából, de a kortársak tudták, hogy szerzője az az Esaias Pufendorf (a nagy filozófus, Samuel Pufendorf testvére) volt, aki hosszú időn keresztül a svéd diplomácia egyik vezető személyiségeként tevékenykedett, s aki az udvart és Svédországot is elhagyva írta meg művét, amelyért ott távollétében halálra ítélték.

Ez a hivatalossal szemben egy eltitkolt ellentörténelmet vagy minimálisan annak bizonyos elemeit megjelenítő hagyomány tehát elevennek bizonyult a 18. század első évtizedeiig, ám fokozatos meggyengülését is regisztrálja a szakirodalom. A hatalmas gonoszítottai helyett egyre inkább gyengeségeik bemutatása kerül előtérbe, jóllehet a megbízhatóságra törekvés – időnként tanúkat is megszólaltatva – még megfigyelhető. Nem tagadható ugyanakkor, hogy esztétikai szempontból nagyon is értékes, a szóbeliségben lezajló előzetes formálódást is hasznosítani tudó szövegegyüttesek jöttek létre. Nagy nemesasszonyok is szerzői és szereplői lettek a vegyes témájú, de titkos gá-

71 A szöveg keletkezését bemutató és árnyalt elemzését tartalmazó kiadvány: PROKOPIOS, *Titkos történet*, ford., tan. KAPITÁNYFfy István, szerk. ZIRKULI Péter és KAPITÁNYFfy István (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 177–198.

72 ESTERHÁZY Péter, „Kis Magyar Pornográfia”, in ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, 400–535 (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 421.

73 A francia nyelvű kiadvány: [ESAIAS PUFENDORF], *Les anecdotes de Suède ou l’Histoire secrète des changements arrivez dans la Suède sous le regne de Charles XI.* (Den Haag: Charles Charpentier, 1716).

láns történeteket és egyre gyakrabban persze fiktív mozzanatokot is tartalmazó köteteknek. Ebben a legjelentősebb, modern fordításban magyarul is olvasható szerző kétségtelenül Madame de Sévigné volt, míg a tudós világ ilyen botlásainak, kisszerű vagy éppen tréfás életpezizódjainak megjelenítésében a nálunk teljesen hiányzó, úgynevezett *ana* műfaj élte virágkorát a 18. század első felében, amelynek néhány darabja (például a *Scaligerana*, *Thuana*, *Perroniana*) megtalálható hazai könyvtárainkban is.

A Prokopiosz–Varillas nevével fémjelzett tradíció talán utolsó megörökítése éppen a *Nagy Francia Enciklopédia* címszavában olvasható, ahol az áll, hogy az anekdota terminus az irodalomban olyan titkos tetteket és történeteket jelöl, amelyek a politika titkos közegeiben, a nyilvánosságtól elzárt kabinetekben vagy fejedelmi udvarokban történnek meg.⁷⁴ (Ez egyébként már valamelyest enyhítő változat, hiszen itt a nyilvánosság kizárása áll a középpontban, s elmarad, hogy erkölcsileg elfogadhatatlan gonosztettekről lenne szó.)

Hilzinger szerint tehát a radikális leleplező szándék folyamatos kifakulása figyelhető meg a 18. század első felében, s ennek kiteljesítője a roppant művelt és tájékozott, ugyanakkor kiváló üzleti érzékkel megáldott kiadó és szerkesztő, François Raynal (1711–1796) volt. Koncepciójának lényegét már az is megvilágítja, ha két legjelentősebb kiadványának címét teljes terjedelmében adjuk.

1. *Anecdotes historiques, militaires et politiques de l'Europe: Depuis l'Élévation de Charles-Quint au Trône de l'Empire jusqu'au Traité d'Aix-la-Chapelle en 1748.* 2 köt. Amsterdam: Arkslée & Merkus, 1753.
2. *Anecdotes littéraires, ou Histoire de ce qui est arrivé de plus singulier, et de plus intéressant aux écrivains françois, depuis le renouvellement des lettres sous François I. jusqu'à nos jours.* 2 köt. Paris: Durand–Pissot, 1750.

Nyilvánvaló, hogy a két fő típus, a történeti (*anecdotes historiques*) és az irodalmi (*anecdotes littéraires*) szétválasztása volt a koncepció kialakításában a kulcsmozzanat, s bár előbb jelent meg az irodalmi korpusz, logikusnak látszik, ha előbb a nagyobb és egyetemesebb, történeti eseményeket tartalmazót jellemezzük röviden, amely tehát az V. Károly német-római császár trónra lépésétől 1748-ig terjedő időszak európai történelmét idézi fel. A szórakoztató történetírás megvalósítása volt itt a cél, s a történeti események elbeszélésébe vannak beleszöve az izgalmasnak és szórakoztatónak talált, ugyanakkor valóságosan megtörténtnek és igaznak beállított részletek, amelyek döntően egy-egy nagy személyiség életének intimitásai. Távol vagyunk tehát attól, hogy ezek a részletek egy eltitkolt ellentörténelem mozzanatai lennének.

---

74 „Ainsi *anecdotes* veut dire *choses non publiées*. Ce mot est en usage la Littérature pour signifier des histoires secretés de faits qui sont passés dans l'intérieur du cabinet ou des cours de Princes, et dans les mystères de leur politique.” Edme-François MALLET, „Anecdotes”, in *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des Arts et des métiers, par une société de gens de lettres*, 17 köt., 1:452–453 (Paris: Briasson et Cie, 1751), 1:452 (kiemelés az eredetiben). Idézi: HILZINGER, *Anekdotisches Erzählen...*, 13.

Hasonló az irodalmi antológia is. Itt azonban kizárólag 16–18. századi francia írók szerepelnek, nagyobb terjedelmet kapnak a műveikből származó idézetek vagy a műveken kívüli, de a hagyományban élő szellemes és bölcs mondások. Folyamatos utalás történik az egyes anekdoták rokonságára vagy összekapcsolhatóságára, s a legnagyobbakat gyakran szinte anekdotafüzérrel tisztelik meg. A tematikus eltérés ellenére tehát hasonló felépítésről van szó, s hamarosan meg is jelennek olyan vállalkozások, amelyek le is vonják ennek konzekvenciáit. Egy igen művelt, történeti érdeklődésű jogász és publicista a legfontosabb ebből a szempontból. Honoré Lacombe de Prézel (1725–1795) 1766-ban megjelent műve (*Dictionnaire d'anecdotes*) immár a szótár szerkezetét imitálja, ahol tehát a történeti vagy irodalmi besorolás mellőzésével szerepelnek anekdoták, egyedi és jellegzetes oldalvágások, rövid történetek, szellemes mondások, naivitások, szellemeskedések és találékony ripsztkok a francia civilizáció történetének nagyjairól és nagyjaitól.

Mivel, mint már György Lajos megállapította, Kónyi *Demokritusának* forrásai német szövegek voltak, elsődleges fontosságú tehát annak figyelemmel kísérése is, ami a németországi recepcióban történt. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy egy ideig legalábbis ennek a magas irodalom perifériáján elhelyezkedő műfajnak a németországi fejleményeit is elsősorban a francia irodalomban történtek határozták meg. A német recepció különösen a 18. század első felével kezdődően volt intenzív és kiterjedt, s ez az időpont persze azt is jelzi, hogy *az első, radikális, a hivatalossal szemben álló ellentörténetet megjelenítő fázis teljes egészében kimaradt*. A 18. század első felében a németországi meghonosítók elsősorban a megszelídített, egyszerre tanulságos és szórakoztató történeti anekdotákhoz nyúltak, s ebben a típusban születtek meg a hétéves háborúval, majd Nagy Frigyes személyével foglalkozó első önálló fogantatású itteni kötetek is. Valamivel később zajlott le az irodalmi anekdoták átvétele, amelyben a szakirodalom szerint kulcsfontosságú volt Raynal említett nagy vállalkozásának németre fordítása, illetve átdolgozása, ami a jelentős zenei életművel is rendelkező Johann Adam Hiller (1728–1804) nevéhez fűződik.

Vázlatos ismertetésünkben így jutottunk el azokhoz a kötetekhez, amelyekből György Lajos regisztere s a saját fentiekben már érvényesített megfigyeléseink szerint Kónyi számos anekdotára kiterjedően merített. Ezeket a megjelenés sorrendjében úgy soroljuk fel, hogy tömören összegezzük az előszavakban és esetleges további reflexiókban körvonalazódó irodalmi programjukat is.

1. *Deliciae Apophthegmaticae, das ist berühmter Fürsten, Helden, Gelehrten und anderer Personen sinnreicher Schertz und Ernst in Worten und Wercken*. Dresden: Mieth, 1724.

Az előszó rövid áttekintést ad a műfaj antik előzményeiről és korai újkori felújítóiról. Erről a hagyományról részletesen szoltam egy dolgozatban, ezt nem részletezem.⁷⁵ Nagy hangsúlyt kap, hogy a kötet szövegeiben az ész legrejtettebb kincsei („die verbor-

---

75 BALÁZS Mihály, „Janus Pannonius – Leonhard Stöckel – Lethenyei János: Az apophthegma a korai újkori Magyarországon”, in *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelő-*

genste Schätze des Verstandes”) nem csupán szavakban, hanem tettekben is megragadhatók. Másfelől, mivel a komolyság és a tréfalkozás szerencsésen találkozik, az ilyen szövegek használata a legrövidebb út a valódi bölcsességhez.

2. Odilo SCHREGER. *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber in sich betreffend allerhand Wörter [...] und lächerliche Begebenheiten zum Lust und Nutzen*. Regensburg: Johann Gastl, 1753.

(Ez nem szerepel György Lajosnál, jóllehet mintegy hatvan szöveg forrása volt. Valószínűsíthetjük, hogy a kolozsvári kutató nem férhetett hozzá.) A kötet bevezetője a *dulce et utile* ismert közhelyét Horatiust is idézve bontja ki. Kifejti, hogy műve kifejezetten azoknak szól, akik nem tudnak latinul. Úgy látszik, a megszólított közönség is indokolja számára, hogy nagy indulattal szóljon az olyan könyvekről, amelyek tele vannak szégyentelen trágárságokkal, ocsmányságokkal és bolondságokkal. A tisztesség sérelme nélkül nem olvasható könyvek szerinte elárasztották Németországot, s nem titkolt szándéka olyat adni az átlagemberek kezébe, amelyek hatására képesek lesznek a Venustól bűzölgő kiadványok félretételére is.

3. *Vade mecum für lustige Leute enthaltend eine Sammlung angenehmer Scherze, witziger Einfälle und spasshafter kurzen Historien*. 10 köt. Berlin: Mylius, 1764–1792.

A szakirodalomban csak sejtések vannak arról, hogy a programos első kötetnek a *Hamburger Nachrichten* szerkesztőjéhez címzett ajánlását ki írta. Lehetséges az is, hogy a hasonló nevű s 1752-ben elhunyt apjától a kiadót átvevő és jelentékeny életművet magáénak tudó nagy irodalmár, Friedrich Nicolai (1733–1811). Az írás nagyon szellemesen hivatkozik a Londonban 1739-ben megjelent *Joe Miller's Jests; or, The Wits Vade-mecum, Being a Collection of the Most Brilliant Jests; the Politest Repartees; the Most Elegant Bons Mots, and Most Pleasant Short Stories in the English Language* című kiadványra. Ez a vizsgált korszak legjelentősebb angol anekdotás vállalkozásaként a címben jelzett színész neve alatt zömmel Angliában megtörténtként közöl mulatságos eseteket, amelyek közül persze jó néhány a nemzetközi anekdotakincs Angliába helyezett változata. A német kiadvány erre hivatkozva állítja, hogy a nevetés képes minden baj és betegség orvoslására, s arra biztatja a *Hamburger Nachrichten* szerkesztőjét, hogy az ezzel rokon németet olvassa, s akkor arra is képes lesz, hogy ne szidalmazza tovább a német nemzet legjobb költőit és íróit.

4. Honoré LACOMBE DE PRÉZEL. *Dictionnaire d'anecdotes, de traits singuliers et caractéristiques, historiettes, bons mots, naïvetés, saillies, réparties ingénieuses, &c. &c.* Paris: La Combe, 1766. Egy évvel később jelent meg német nyelvű változata:

---

désében, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és MOLNÁR Dávid, *Convivia neolatina Hungarica* 5, 161–184 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2023).

Anecdoten oder Sammlung kleiner Begebenheiten und witziger Einfälle, nach alphabetischer Ordnung. Aus dem Französischen übersetzt. Leipzig: Junius, 1767.

A Kónyi által használtak közül a legterjedelmesebb és egyben kivételesen gazdag reflexiókat is tartalmazó kötetek. A német változat előszava csak néhány részletben tér el a franciától, s ezt majd nem mulasztjuk el számba venni. A központi gondolat a *dulce et utile* maxima filozofikusra hangolt változata: az emberi elme nehezen tudja felfogni a száraz és hideg elméleti fejtegetéseket és intelmeket. Az érzékileg megragadható és szinte kézzel fogható dolgok tehát erősebb hatással vannak az emberre, mint a száraz fogalmak, s ennek legfontosabb irodalmi formái azok a részben megtörtént, részben kitalált rövid történetek, amelyeknek a francia eredeti szinte egy bekezdésnyi alfajait is elősorolja, de amelyeket összefoglalóan anekdotáknak nevezhetünk. Ha tehát nem akarunk gögöcsnek és fennhéjázónak látszani, hallgatóságunkat pedig nem szeretnénk ásitó unalomra kárhóztatni, akkor élnünk kell ezekkel. Nagy hangsúlyt kap, hogy ezek az emberek közötti társalgásban is alapvetőek, s az ennek szolgálatában álló kiadvány így a beszélgetés szótárának is tekinthető, s meg is illetné a *Dictionaire de la conversation* elnevezés. A német megismétli ezt, s külön is méltatja a társaságbeli beszélgetés Franciaországban kialakult kultúráját, de azt is elmondja, hogy a szerkezet meghagyása mellett sem tartja célszerűnek a szótár elnevezést. Megőrzi ugyan az eredeti felépítésében azt a megoldást, hogy egy-egy egységet a középpontban álló bölcséleti, erkölcsi, politikai vagy éppen retorikai fogalmak körvonalazása vezesse be, de nem nevezi szótárnak a művet. Némileg eltérő hangsúllyal, de mindkét kiadvány elzárkózik a szatirikus hangnemtől. A francia számára itt is a társalgás kellemének megőrzése fontos, míg a német elfogadhatatlannak tartaná, hogy nagyon tiszteletre méltó dolgok váljanak nevetségessé. Ezt akkor is el kell kerülni, ha itt nagy aratásra nyílna lehetőség.

Az eddig felsorolt forrásoktól eltérően azonban a reflexióknak itt nincs vége, hiszen, mint említettem, kisebb értekezések vezetnek fel a címszavak alatt közölt történeteket. Ezeket a Kónyi-életmű majdani tanulmányozójának kell majd alaposan megvizsgálnia, most csak két mozzanatra hívom fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a miniatűr esszék állandó szereplői a kora újkori európai és persze főleg a francia művelődés és irodalom fontos személyiségei: Francis Bacon, Brantôme, Cyrano de Bergerac, Descartes, Athanasius Kircher, Lessing, Lichtenberg, Molière, Montaigne, Montesquieu, Newton, Rabelais, Charles Rivière Dufresny, Rousseau, Paul Scarron, Marguerite de Launay (baronne de Staal), Torquato Tasso, Jacques Auguste de Thou, Voltaire. A felsorolt szerzők egy vagy több szentenciája, sőt műveik valamely részlete gyakran előjön az érvelés során. Azt persze nehéz pontosan megállapítani, hogy Kónyi mennyit tudott ezeknek a részleteknek a kontextusáról és háttéréről. Így az sem világos, hogy az irodalom funkciójáról kialakított elképzelései mögötteseként mennyire számolhatunk azokkal a részletekkel, amelyek árnyaltan elemzik az irodalom és a hatalom viszonyát, s alkalmasint szemléletesen jelenítik meg Rabelais, Montaigne vagy éppen Molière életművének egy-egy epizódját.

Ennek bemutatására most nem kerülhet sor, csupán a Kónyi előszavából és néhány további megjegyzéséből kihámozható irodalmi programra, a vallási és felekezeti viszo-

nyokat érintő témákra, illetve a Jókai által megkülönböztetett figyelemben részesített, „széltében divatozott mosdatlan szájú scurrilitások” jelenlétére és kezelésére koncentrálok. Az irodalmi program alkalmilag már szóba került György Lajosnál is. Dolgozata egy helyütt mintegy mellékesen, de nagyon lényeglátóan jegyzi meg, hogy a strázsamester csupán a kedély felvidítésére törekedett.⁷⁶ Ezt egyébként a teljes címlap is sugallja, hiszen a korábban idézett rész így folytatódik: *mellyeket a bánatjokat felejteni kívánó jámborok kedvéért szedegetett öszve Kónyi János*. Ehhez látszik kapcsolódni Bíró Ferenc is, amikor önmaga kedélyének megjavítására helyezi a hangsúlyt, hiszen szerinte Kónyi „számára az irodalom mindenekelőtt az elvagyódás, a vigaszkeresés, a hétköznapiok főlé való emelkedés, a menekülés lehetőségét adta meg”.⁷⁷ Kétségtelen, hogy az a Kónyi, aki Christian Gellert erkölcsi meséit fordítva könnyen feledhető klapanciákban összegezte a tanulságokat, most a paratextusokban is vállalt egyoldalúsággal beszél a multság és nevetés nélkülözhetetlenségéről. Különösen beszédes ebből a szempontból a kiadványt nyitó, verses *Rövid tudósítás* harmadik strófája, amelyben a régi magyar hazafias költészet sokak szerint sorskérdéseket implikáló rímtoposzában⁷⁸ eszközöl változtatásokat annak érdekében, hogy a multságot nélkülözők sanyarú helyzetét megjeleníthesse:

Nyugodalma mert nincs, semmi teste nem ép,
Álmatlan és benne veszni készül a lép,
Alig vagy rajta már az emberi kép,
Csudálkozik színén majd mindenféle nép. (7)

Folytatódik ez az *Előjáró beszéd* prózájában, amely – aligha függetlenül a Lacombe de Prézel francia, illetve német nyelvű kiadványában olvashatóktól – nagyon gyakorlatiasan és személyre szabottan a társalgásra koncentrálna. Az ott olvasottakat a környezetében tapasztaltakra alkalmazva beszél a nevetéssé válás elkerüléséről, hiszen nagy szegény az, ha valaki „semmi tréfát előkukkantani nem tud”. (9.) Erre tér vissza a rövid szöveg második része is, amelyben a csak oktalan, haszontalan és ízetlen dolgokról beszélni tudók megjelenítése nagyon érzékletessé válik. Az író szembeállítja a csak hajtókutyákról és a macskáikról beszélni tudókat azokkal, akik kellemetes és különös példákkal és történetekkel ékesítik megszólalásaikat. Kissé leegyszerűsítve követi aztán a külföldi mintákat a szatirikus beszéd elutasításában is, ő az emberséges ember gyomrát megemelő rágalmozások és becstelenségek elkerülését részletezi.

Figyelemre méltón önálló a szöveg közepe is, ahol úgy veszi elő az „Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci” szentenciát, hogy önálló fordítását és értelmezését adja: „A tréfával egyes észnek / minden dicséretet téznek.” (9.) A gyönyörködtetést tehát a tréfával, míg a hasznosságot az észsel azonosítja, vagyis a fentebb idézett előszavakkal megegyezően ő is az ész használatának szolgálatába állítja az érzékletes megjelenítést.

76 György, *Kónyi János...*, 3.

77 Bíró, „A mindenkor nevető...”, 405.

78 Imre Mihály, „Egy rímtoposz története (nép, szép, kép, tég)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 399–426.

Összefüggésbe lehet ezt hozni azzal, hogy bár az egyes anekdotáknak természetesen van sugallatuk vagy üzenetük, a mű 402 történetéből mindössze három fejeződik be a tanulságot direkt módon kimondó szentenciával vagy zárlattal. (78, 101, 271.)

Legfeljebb árnyalja, de nem gyengíti ezt a képet, hogy az *utilitas* mégis megjelenik az utolsó bekezdésben, ám a köznapitól nyilvánvalóan elemelt hasznosságról van szó:

Annak okáért szükség, hogy érdemes és különféle tudós könyveket olvassunk, és éles elméjű tisztességes emberekkel társalkodjunk, hogy úgy az egyikből, mint e másikkól hasznos emlékezetet tarthassunk fenn. Mivégre e könyvecskét is kedves nemzetemnek s hazám fiainak gyönyörködtetésekre szorgalmasan öszveszedegtettem. (10.)

Bizonyos, hogy mindez a tanító szándékkal különösen megterhelt régi magyar szöveg-hagyomány felől látszik újszerűnek. De talán nem tévedek, hogy Jókai felől nézve is izgalmas lehet az az argumentáció, amely a történeti és kollektivistá érvelés helyett a kortárs világirodalom fejleményeiből merít.

A fentebb jelzett témakörök anekdotáinak közelebbi vizsgálatában az első lépésnek természetesen a forrásaikkal való szembesítésnek kell lennie. A vizsgálatot megkönnyíti, hogy a források mindegyike elérhető az interneten, csak a *Vade mecum* kötetében való visszakeresés okoz nehézségeket, mivel a több kiadásban is megjelent kötetek közül nem mindig az általa használt került fel a hálózatra, így nem mindig állapítható meg pontosan, hogy milyen kontextusból emelte ki Kónyi az egyes szövegeket.⁷⁹ Ennek ellenére megkísérelhetjük, hogy az említett tematikus szűkítés jegyében először a választási és felekezeti életet érintő anekdotákból kirajzolódó tendenciákat tárjuk fel. Ezt a tanulmány szerzőjének érdeklődése mellett az is indokolja, hogy a modern kiadás megjelenését követően éppen ezen a területen születtek számottevő új eredmények.

Tisztázódott, hogy a katolicizmus mellett élete végéig kitartó Kónyi egyáltalán nem volt ennek a felekezetnek vonalas képviselője. Mivel erről egy nem régen közölt dolgozat részletesen szól,⁸⁰ most csak a legfontosabb új megfontolásokat említem meg. Először helyen Lengyel Réka dolgozatát,⁸¹ aki bebizonyította, hogy Kónyi és nem Horányi Elek készítette el 1774-ben a híres *The Oeconomy of Human Life* 18. század végi magyaráításai egyikét (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*), amely nem csupán a keresztény felekezetek határait átlépő tanításokat tartalmaz, s nem habozik a keresztény erkölcsi

79 A vizsgálat eredményeképpen előállt a modern kiadásnak egy olyan „belőtt” példánya, amely György Lajos adatait több ponton kiegészíti, s amely hasznosítható lehet egy esetleges újabb edícióban. Ennek használatát megkönnyítené, ha az egyes anekdoták beszámolásakor a kiadvány zárójelben adná György Lajos számaint is.

80 BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, „Kónyi János és François Rabelais”, in *Cantio optima: Emlékkönyv Hubert Gabriellának*, szerk. ZÁSZKALICZKY Zsuzsa, Evangélikus gyűjteményi kiadványok, új sorozat, B-sorozat 4, 221–231 (Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény–Luther Kiadó, 2022).

81 LENGYEL Réka, „Kónyi János elcserélt fordítása (*A bölcsességnek és jó erkölcsnek könyve*, 1774): Robert Dodsley magyarországi recepciójához”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 128–145 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016).

maximákat egy korábbi, ősi bölcsesség alapelveinek is megfeleltetni. Történik ez egy olyan kiadványban, amelynek Tarnai Andor szerint a kortárs fordítások közül a leginkább sikerült megközelítenie az eredetinek a zsoltárok parallelizmusait imitáló nyelvi megoldásait.⁸²

Bár Kónyi ugyanebben az időben egy, a katolikus hitélet szolgálatában álló művet is írt, s megjelent egy, a katolikus hitrendszer összefoglaló szövege, Fénelon *Les aventures de Télémaque* német átdolgozásának magyarítása is. Feltűnő, hogy ebben a többi keresztény felekezet elleni explicit polémia éppúgy elmarad, mint a felvilágosodás képviselőivel való nyílt vita. Ugyanez mondható el XIV. Kelemen pápa leveleinek magyar fordításáról (1783), amelynek előszava kiemeli, hogy a jezsuita rendet feloszlató egyházfő tevékenységében a józan értelem és az eleven buzgóság ritka összhangja valósult meg. Beleillik ebbe a vonulatba, hogy 1782-ben, vagyis a *Demokritus* kiadásának évében vállalkozott Johann Andreas von Wieland német nyelvű röpiratának magyar fordítására. *A háladatos protestáns az öt szenvedhető császárjához* című röpirat nem csupán ünnepli II. József türelmi rendeletét, hanem szép és lendületes magyarsággal érvel az olyan vallásosság mellett, amelyben a felekezeti hovatartozás helyett az egyenesség és az erkölcsös élet számít igazi értéknek.

Úgy vélem, a felsorolt források közül Lacombe de Prézel összeállítására állt a legközelebb ehhez a hangoltsághoz. Ő jól kivehetően egyensúlyra törekedve válogatott a kezébe kerülő, főleg kora újkori anyagból. A „Betrüger” („Imposteurs”) szócikkből világosan kiderül, hogy nem szimpatizált a legradikálisabb gondolkodókkal (Thomas Müntzertől a Schwärmereken át a hírhedt látomásos Catherine Monvoisinig sokakat elítélő szavak kíséretében sorolt ide), ám a vallásháborúk eseményeiből rendre úgy idéz történeteket, hogy egyforma arányban szerepeljenek fanatikus katolikusok és protestánsok. Az ő kiadványa ráadásul tematikus elrendezésével is megkönnyítette Kónyi tájékozódását, aki egyébként a szerkesztésben már nem követte, ilyen rend nem látszik kihüvelykhetőnek a *Demokritusból*.

A vizsgálatban persze jó kiindulópontnak látszik, hogy a mondott témán belül mi viszont csoportokat jelöljünk ki. Így egyébként az is azonnal világossá válik, hogy még a vallási témát feldolgozók sem csoportosíthatók felekezetek mentén. Kifejezetten felekezeti megközelítés ugyanis mindössze három anekdotában érhető tetten. Az egyik az *Eulenspiegel*ből származó durva történet, melyben a főhős a gatyájában talált ganéjból gyúrt golyóbisokat adja el „prófétaeperként” a Messiást váró zsidóknak. (35–36.) A másikban egy pápista szabólegény úrvacsoraosztáskor sétál be a kálvinisták templomába, többször is sorba áll, majd az ezt felismerő prédikátor korholó szavaira azt feleli, úgy vélte, eladták a templomot, és áldomást isznak. (191–192.) A 192–193. oldalon olvashatóban Henriette angol királyné szavait idézi fel egy Kálvin-portréről. Szerinte nincs mit csodálkozni azon, hogy semmiféle jót nem tudott megfogalmazni, hiszen nem is néz rá arra, amit ír. Azt is láthattuk ugyanakkor a dolgoztunk elején közölt részletben, hogy nem szépítette meg V. Károly fellépését a protestánsok ellenében. Mint kifejtettük, ezt

---

82 TARNAI ANDOR, „Egy tibetinek álcázott laikus erkölccstan a XVIII. századi magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 177–186, 182.

Jókainak át kellett alakítania ahhoz, hogy a konfliktus élességét eltompítóan jeleníthesse meg a reformáció kibontakozását. Megállapítható ugyanakkor, hogy számszerűen az olyanok dominálnak, amelyekben az elvont, tudóskodó teologizálás és az arra épülő egyházi gyakorlat és szokásrend szemben áll az egyszerű emberek észjárásával. A laikusokat legtöbbször tanulatlan parasztok, köztük leányok vagy cigányok képviselik. Ezek a templomban elhangzottak alapján nem tudják eldönteni, hogy egy az Isten vagy három, ártatlan naivitással kérdeznak rá a bibliai teremtéstörténetben leírtakra (96–97, 136, 246–247), nagyon földi elképzeléseik vannak a mennyországról és annak helyéről (86–87), nincsenek tisztában a böjt mibenlétével, s folytathatnánk a sort. A kérdező lelkészek olykor szemtelenül azt válaszolják, hogy miért kérdezi, ha tudja. Nem kevés foglalkozik az ördög mesterkedéseivel, ahol azonban a legfontosabb mozgó mégis a velük szövetségben álló ravasz és házsártos asszonyok leleplezése lesz. (84–86, 198, 117.) Anekdoták egész sora mutatja be a prédikációs gyakorlat fonákosságait. (68, 69, 77, 161, 164, 214, 236, 251.) Ezekben megközelítően azonos arányban szerepelnek páterek, prédikátorok vagy egyszerűen papok, tehát a szövegválogatás készítőjének nem valamely felekezet elmarasztalása volt a célja. A Kónyi kezében megforduló kötetekben ilyen az általa felhasználnál jóval több szerepelt, s jól kivehető, hogy a válogatás szempontja a közérthetőség volt. Zömmel olyanokat nem vett át, ahol egy-egy bibliai hely vagy részletesebben kibontott teológiai részlet került terítékre. Kisebbségben vannak az egyes bibliai helyekre épülők (187, 188, 282), de még ennek a típusnak is megjelenik a kedélyes változata (233), amelyben egy papjelöltet arcul csap egy ifjú bal felől, majd követeli, hogy a *Biblia* szellemében tartsa elé a jobb orcáját. Ez megteszi, ám később arra hivatkozva, hogy amilyen mértékkel mérsz másnak, neked is olyannal mérnek, rendesen elveri az ifjút. Ebből a típusból a legterjedelmesebb csak a 18. századból eredeztethető, amely az egyes kártyalapokat és a bibliai helyek üzenetét állítja párhuzamba. (241–243.)

Nem tagadható, hogy ez az előszónak megfelelően a dolgok fonákját humorosan megjelenítő hangnem uralkodó a kötet egészében, ugyanakkor kisebb számban vannak olyan történetek is, amelyekben a megjelenített élethelyzet komorságát nem színezi át sem a hangnem, sem a hozzá fűzött kommentár. A szegénység és a mennyország viszonyát így ábrázolja két anekdota is (20, 73), s közülük a másodikban a zárókommentár talán kissé didaktikus, ám a tömörség ezt ellensúlyozza. A szegény ember ugyanis a gyermekei hogyléte felől érdeklődő kérdésre azt feleli, hogy úgy vannak, mint a menyekben, sem esznek, sem isznak, s erre következik a beszélő szentenciája: „Szegénységét jelentette.” Itt a hangnem nyilvánvalóan más, mint egy a korban szélesebb körben elterjedt és Voltaire által is kedvelt másodikban (243), amely azt taglalja, hogy a mennyországban azért nincs házasság, mert ott nincsenek papok, hogy esküvel adhassák össze a feleket. Ebben a kontextusban a sokgyermekes szegény embernek a mondása a nagyon is keserű humor kifakadása lesz. Egy másik anekdotában (257) éppen az lesz fölkavaró, hogy kommentár nélkül születik otromba válasz arra a felvilágosodás sok gondolkodóját foglalkoztató kérdésre, hogy miképpen egyeztethető össze Isten jóságával a világban jelen lévő rossz. Ebben egy görbe hátú ember kérdez rá a prédikáció után a mindent jónak teremtő Istenről beszélő papnál arra, hogy az ő torz és görbe háta nem mond-e

ellent ennek. A válasz („Néked semmi hibád sincs, mert az Isten téged görbe hátúnak igen jól teremtett.”) éppen a bővebb magyarázat híján lesz drasztikusan könyörtelen.

Megőrizte ezt a hangnemet az az igen súlyos teológiai mondanót már-már provokatív módon megfogalmazó történet is (90–91), amelynek rejtélyességét növelte, hogy Kónyi nem vette át a *Deliciae* kötetben olvasható bevezetés címét és teljes szövegét. Nem közölte tehát, hogy a 14. századi rajnai misztika jeles képviselőjének, Johann Taulernek a prédikációjából származik az a szöveg, amely „Bettler lernet einem Theologo den Himmels-Weg” címmel került be a német kötetbe.⁸³ A történetben egy templom elé letelepedő koldus magatartásával és szavaival egyaránt az Istennek való teljes engedelmségre inti a tudós teológust. A beszélgetés csúcspontján aztán a misztikának ebben a változatában gyakran előforduló paradoxon hangzik el. A teológusnak arra a kérdésére ugyanis, hogy mit cselekedne, ha Isten a pokolba taszítaná, a koldus válasza a következő:

Ha pediglen azt akarná cselekedni, tehát vagyon két jó karom, az hitnek és a szerelemnek karja. Ezekkel megfognám, és oly erősen tartanám, hogy neki velem együtt a pokolra kellenék menni. Így ott sem lenne semmi bajom is, mert inkább lések a pokolban az Istennel, mint a mennyországban Isten nélkül. (91.)

Messzire vezetne, ha arról is részletesen szólnánk, hogy a felsorolt forráskötetek a 15–18. századi szerzők milyen további, Kónyi által át nem vett szövegrészleteit tartalmazák. Alaposabb elemzés helyett csupán annyit jegyzünk meg, hogy a korai felvilágosodás legradikálisabb egyház- és valláskritikai szövegeit még a legmerészebbnek látszó *Deliciae* is kerüli,⁸⁴ de az egyházi intézmények kizárólagos jogának megkérdőjelezése a vallási érzület gondozásában szinte általánosnak tekinthető. Kivételesen olyan mély bölceleti üzenetet hordozó is akad, amelyben három ifjú azért mulasztja el programosan egyháza papjának prédikációját, mert többet tanul a mezőn egy pásztortól, aki a nyáját szemlélve elmélyülten beszél arról a páratlan kegyelemről, hogy Isten őt nem növénynek vagy állatnak teremtette.⁸⁵

A Jókai által elmarasztalt „mosdatlan szájú scurrilitások” kérdésköréhez jó kiindulópont annak leszögezése, hogy a korábban listába vett francia szerzők közül a legtöbb szöveggel François Rabelais van jelen Kónyi kötetében. Ezek között van rejtettebb vagy talán csupán áttételes átvétel, de egészen nyilvánvaló is. Az elsőre példa az az anekdota, amely nagyon emlékeztet a *Pantagruel* első könyve 16. fejezetének egyik epizódjára. Ebben Panurge addig ravaszkodik egy ferences barát körül, míg összeügyeskedik, hogy az illető a mise végeztével felgyűrt csuhában tárja fel kényes testrészeit, itt pedig egy prédikátorral történik meg, hogy „mind segge, s mindene mezítelen maradt” a

83 *Deliciae Apophthegmaticae...*, 37. „Es schreibet Taulerus von einem gottseligen Theologo” – áll a német szöveg elején.

84 A határt világosan jelezi, hogy az egyik anekdota az olvasót a *Leviatán* olvasásától óvja, s a kétségbeesés dokumentumaként idézi Hobbesnak a halálos ágyán elhangzott állítólagos szavait, mely szerint azt nem tudja, hova jut halála után, csak azt, hogy egy nagy ugrást tesz a sötétben. *Deliciae Apophthegmaticae...*, 289.

85 Uo., 145.

templomban. (68.)⁸⁶ Van azonban olyan is, amely egészen nyilvánvalóan átvétel, hiszen három Kónyi által használt kiadványban is előfordul: a *Vade mecum* egyik kötetében „Panurg und Dindenaut” cím alatt olvasható a történet, de a szerző neve itt nem szerepel, míg Lacombe de Prézel antológiájának francia és német változatában sem olvasható a cím, viszont mindkettő Rabelais-t tünteti fel szerzőként. Mivel ennek magyarítása a mintáktól eltéréseket is feltüntető értelmezés kíséretében újra megjelent, most csak annyit mondunk róla, hogy a Kónyi által átvett részlet a *Pantagruel* negyedik könyve 5–8. fejezetének egybedolgozásából jött létre, s arról szól, hogy a nagy tengeri utazás során a főhős találkozik egy őt megalázni akaró nagyképű és fennhéjázó birkakereskedővel, akit kegyetlenül megbüntet. A nagy francia művében az epizódot megelőző fejezetekből is következő teológiai kommentárt olvashatunk, ez azonban nem szerepel az antológiák egyikében sem. Kónyi követi őket ebben, de a saját szakállára még egy kárörvendő szentenciával is megtoldja a magyarítást: „Ez a csúfolkodásnak bére.” (83.)

Felvethető Rabelais hatása további esetekben is. Kónyinnál (196–197) a görögök és a rómaiak közötti filozófiai vita zajlik kézjelekkel történő mutogatással, s ez joggal emlékeztethet bennünket a *Pantagruel* első könyve 19. fejezetében olvasható összecsapásra a főhős és egy angol teológus között, bár természetesen vehette a magyar író a történetet máshonnan is. Lacombe de Prézel antológiája mindenesetre Rabelais-ra hivatkozva idézi a *Die stumme Frau* (A néma asszony) című történetet, amely ugyancsak jelbeszédbe torkollik. Ebben a férj úgy próbál megszabadulni felesége állandó fecsegésétől, hogy némára cserélteti ki az elviselhetetlenné vált asszonyság nyelvét. Ám ez sem felel meg neki, így visszaültetetti a régit, majd a szünni nem akaró bajon úgy segít, hogy süketté operáltatja magát, amiből annyi haszna lesz, hogy a jelbeszédet felismerni nem akarván nem fizeti meg az orvost.

Fontosabb azonban számunkra, hogy Lacombe de Prézel beemeli kiadványába a *Pantagruel* első könyve 6. fejezetének („Hogyan találkozott Pantagruel a limousini diákkal, aki azt színlelte, hogy beszél franciául”) megszelídített változatát.⁸⁷ A megszelídítés azt jelenti, hogy elhagyja az értetlenül fecsegő diák eretnekségére vonatkozó megjegyzést, illetőleg a háttérét jelentő bölcséleti és teológiai handabandázást, valamint a naturalista részeleteket, így itt a torkon ragadott diák nem csinálja össze magát. Léha orvostanhallgatóként jelenik meg, aki persze az orvoslásból nem sokat tanult meg, de annál jobb lett labdázásban és táncban. Az eredeti főszereplőjénél jóval kevesebbet beszél, de az átdolgozó annyit azért meghagyott, hogy érzékelhető legyen az önmagát Démoszthenésznek tekintő figura francia és latin nyelvet tudóskodóan keverő, ám érthetetlenre torzító megszólalásának abszurditása, értelmes kommunikációra való teljes alkalmatlansága.

Az epizód szuggesztivitása alapján önmagában még nem mertem volna arra gondolni, hogy ez megérintette Kónyi Jánost, ha a kötet tanulmányozása során nem került

86 A vándormotívum további felbukkanásairól lásd: BALÁZS Mihály, „Az Ördögi kísértetek irodalomtörténeti helyéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 149–172, 171.

87 Természetesen a filológiai jegyzetekkel is ellátott magyar fordítást is használtam: François RABELAIS, *Pantagruel*, illusztrálta Gustave DORÉ, ford. GULYÁS Adrienn, BOGNÁR Róbert és N. KISS Zsuzsa, szerk., tan. GULYÁS Adrienn, Osiris diákkönyvtár (Budapest: Osiris Kiadó, 2010), 44–48.

volna elő egy eddig ismeretlen szövegrészlet is. Arról van szó, hogy a modern kiadás bizonyosan feszes időkeretek között zajló összeállítása során Bíró Ferenc Kónyi János művének csupán az OSZK-ban elérhető példányait vette kézbe, s így az 1815-ös kiadásra támaszkodott. Bátorította erre az is, hogy példány hiányában nem tanulmányozhatta az első kiadást már György Lajos sem. Kiderült azonban, hogy az első kiadás első kötetéből példánnyal rendelkezik a debreceni és a szegedi egyetem könyvtára is, s az utóbbi tanulmányozása során meg lehetett állapítani, hogy ebben egy olyan történet is olvasható, amelyet a későbbi edíciók mindegyike mellőzött.⁸⁸ Ennek szövege a következő:

Egy vargának szép felesége volt, de az urát nem akarta szeretni. A varga egyszer szeles időben jött haza a korcsmárul, egyet pökig és a szél messze elhajta a pökését. Eb a lelki, micsoða, nagy tudom én peknyi, mégis zenyim Kató nem akarta nekem szeretnyi. Másnap délben az asztalnál megakarván virtusságát mutatni, mondván: te zinas! nyisd meg zajtó, had pekem zudvarra. Az inas kinyitá az ajtót, a varga pökig, de csak az állán folyt alá, és még a káposztába is cseppent. A felesége el kezd kiábálni: te átkozozott, csúnya, útálatos vén ember, hogy az ördög vessen rád portiot, már mit disznókodol, csak edd meg ám magad, te pökedelem vén dög. Osztán szórul szóra úgy öszveharagusznak, hogy harmad napig sem szólnak egymásnak. Ezt látván a varga, hogy a felesége is tud durcáskodni, azt mondja, no Katuska, zeb lelke, zeb hata, meg zeb termetete, látó tied nagy haragszik, azért ki legeléb megszólja, az perr legye a neve. Nem szólnak egynéhány nap egymásnak. Jön egyszer egy katona, és kérdé a vargát: gazda van egy pár sarú elannyi való? A varga egyet sem szól, csak vár. Ismét kérdi a katona. De hogy szól a varga. Ezzel a feleségéhez megy, ezt is kérdezi, de nem szól, csak fony keményen. A katona elkezd attázni, teremtetézni, ismét a gazdától kérdé. A varga csak vár, minden jószágért nem szólt volna. Azzal a katona elkáromolja 14. országra magát, nem tudja, ha megbolondultak-é, némák-é, vagy sikeitek; látja hogy a felesége derék egy menyecske, azért megragadja a kezét, és bévezeti a másik házba, s ott magok is tudják, mit csináltak, de meg sem szóllott egyik is. Azután, hogy a katona elment, bémegy a felesége pityeregve mondván: hogy az Isten fújtsa meg a vén emberét, látja, hogy a katona mint csinál, és mégsem szóll. Ezen a varga nagyon megörült, hogy a felesége előbb szóllott, mint ő, mondván: Há Katuska, perr, perr, Katuska, zeb a lelki, mégis tied előbb megszólta, mint nekem, azért megnyertem tenéked. Azzal nem gondolt, hogy a katona a feleségével volt, hanem azon örült, hogy megnyerte.⁸⁹

---

88 Jelzete az SZTE Klebelsberg Könyvtárában: RA 4391. A könyvtár munkatársainak köszönettel vett segítségével sikerült megállapítani, hogy a könyv a tekintélyes számú értékes művet adományozó Imre Sándor orvosprofesszor jóvoltából került be a gyűjteménybe. Egy esetleges későbbi Kónyi-kiadás gondozóinak figyelmét célszerű arra is felhívni, hogy az első kiadás két kötetének határa nem ott van, mint a későbbi edíciókban, az első kötetből hat anekdota később került át a második kötetbe.

89 KÓNYSI János, *A mindenkori nevető Democritus, avagy okos leleményű furcsa történetek*, 2 köt. (Buda, 1782), 1:95–96. György Lajosnál nincs beszámozva, s kimaradt a modern kiadásból, ahol a helye a 96. lapon lenne. Itt jegyezzük meg, hogy az első kiadás második kötetéből viszont hiányzik, ám minden későbbiben szerepel az a történet, amelyben a kalmártól kölcsönkérő katonát a túlzott esküdözés tette gyanúsá. (György Lajosnál ez sem kap sorszámot, vagyis az első kiadás második kötete sem lehetett meg neki.) A modern kiadásban ez a 174. lapon olvasható.

Kísérletet tettem ugyan esetleges közvetlen mintájának fellelésére, de ez nem járt eredménnyel. Ez nem meglepő, hiszen a hibásan beszélő (bizonyosan nem magyar etnikumhoz tartozó) főhősnek csak általánosabb értelemben lehet külföldi mintája. Magában Kónyi kötetében ugyanakkor kimutathatók a rokonai: van olyan Győrbe helyezett történet, amelyben mókás félreértések forrása lesz, hogy egy sváb legény csak töri a magyart (168), s ugyanez megtörténik egy francia katona feleségével is. (212.) Sőt, szinte szövegünk párjának tekinthető annak a vargainasnak a története, aki a gazdáját mindenkor úrnak nevezte, és akit, munkát akarván adni neki, ugyancsak egy katona keresett meg. A katona kérdésétől kezdve célszerű szó szerint is idézni: „Itthon-é a gazda? Megköhöngeti magát a vargainas, mondván: uhm! nem gazda zenyim zur. Hát micso-da? Uhm! Zur, zur. Hát hol a zur? Uhm! oda hátra csikóbőrt megcsinál.”(96)

Láthatjuk, hogy nem csupán az közös a fentivel, hogy itt sem magyar anyanyelvű vargáról van szó, s magyart eltorzító eszközük is egyforma: az „az” névelőt a következő szó elejére viszik át. Talán az sem véletlen, hogy az első kiadásban egymás mellett állnak. Másfelől, ha a meg nem szólalási verseny önmagában még játékosnak is tekinthető, egészében egy programosan durva világ jelenik meg a nagyobb történetben, ahol a pökésben örömet lelő lelki és szellemi tompultság találkozik a nyelvi primitívséggel, s ennek mintegy felvezetője lehet az inas megjelentetése. Kommunikációs szempontból Rabelais limousini diákjának ellentétét regisztrálhatjuk tehát, ott a felszínes és fennhéjázó álműveltség torzítja el a természetes nyelvhasználatot, itt a mentális és nyelvi együgyűség.

Az is világos ugyanakkor, hogy éppen ez a szellemtelen nyelvi primitívség lehetett az a határ, amit átlépni nem volt tanácsos, hiszen akár külső hatásra történt (olvasói visszhangokra és/vagy a kiadó elhatározására is gondolhatunk), akár ő maga döntött így, Kónyi később mégiscsak eltekintett ennek újraközlésétől. Az viszont beszédes, hogy valamiképpen tehát reflexióra kényszerítve is csak egyet lökött ki az első kötet megjelenése után, vagyis nem mondott le jó néhány, az irodalomtörténészeket igencsak megosztó további részletről. Hogy csak a két legmarkánsabb véleményt idézzük fel, Bíró Ferenc szerint téved Ráday Gedeon, amikor enyhe rosszallással ugyan, de csak csintalanságokat észlel Kónyinál, hiszen szerinte itt nem egyszer közönséges fekáliahumorról van szó. Már fentebb is idéztünk ilyen történetet (35–36), s ha nem is ilyen durva a mondandójuk, továbbiakért sem kell messzire mennünk: egy parasztember eb-szarnak nevezi földesura okuláróját (41), egy másik történetben a csecsemőjétől apaságának bizonyítékát elváró parasztnak az orrára és a szájára lövelli azt a bizonyost a tanúságtévő. (76.) Frappáns választ kap a nyelves leánytól a nagy seggét kifogásoló katona (272), illetőleg diák (272–273); ez utóbbiban a leányasszony a következő válasszal utasítja el a deák közeledését: „Én a seggemet értem a kend orra tokjának.” Vannak aztán nagyon szagos dolgok is, szerepel egy *Eulenspiegel*ből átvett történet, amelyben a *szent* és a *henf* szó összetévesztése következtében a magyarban Tilinkónak átkeresztelt főhős belecsinál egy fazékba, amit aztán fel is kínálnak. (30–31.) A piperkőc gazdag kalmárok és egy szegény katona konfliktusa oda vezet, hogy a megalázott, de leleményes vitéz „belérezel” a kalmárok ágyába, s ráadásul az elbeszélő igazságérzete is kielégül, hiszen a dolgot felfedező szolgálat arról referál a vendégfogadósnak, hogy „mely becste-

lenek voltak a kalmárok, s ellenben mely derék ember a katona”. (58–59.) Ehhez képest csekélység, hogy a dán király asztalánál eldörren egy nagy fíngás, amit az elkövető egy füttyentéssel és azt követő szellemes megjegyzéssel igyekszik ellentételezni. (98.) Van-nak aztán még pikáns megjegyzések ártatlannak látszó, de a testi dolgokban nagyon is jártas lányoktól s asszonyoktól.

Ha az egész könyv semmiképpen sem árasztja azt a bizonyos szagot, tagadhatatlan, hogy a testi funkciók és az azokat végző testrészek megnevezését nem kerülik el eufémizmusok vagy elhallgatások, az a bizonyos *scurrilitas* tehát jelen van a szövegben. Az persze, mint fentebb láthattuk, nem állapítható meg, hogy Jókai Kónyi művének első kiadását használta-e, vagyis találkozott-e ezzel a köpködős embert megjelenítő szöveggel, ám mivel szélteben divatozó illetlenségről beszél, aligha erre vagy az ehhez hasonló szélsőséges esetekre vonatkozott az akadémikusok előtt elhangzott kijelentés.

Másfelől azt persze meg kell állapítanunk, hogy a kendőzetlenül megjelenített testi funkciók és a szellemi-spirituális törekvések Kónyinál nem szervülnek olyan szelleme-sen és sokatmondóan, mint François Rabelais műveinek legjobb lapjain. Ennek ellené-re a Rabelais-hoz köthető vagy az övéivel rokonítható szövegeknek és történeteknek is szerepük lehetett abban, hogy a magyar szerző eljutott a korban alantasabbnak tartott beszédmód időnkénti alkalmazásáig: így talán az is kijelenthető, hogy az ember testi funkcióinak szépelgő fanyalgás nélküli megjelenítése fontos összetevője annak a sok-színűségnek, amelyet a 18. század második felében összeállított anekdotáskönyvekben kimutatni vélünk.

Kónyi művének értékei persze nem merülnek ki ebben, s az alábbiakban, a későbbi kutatást ösztönözve, az igényes megformálás néhány további elemére igyekszem felhívni a figyelmet. Először is a történetek helyszínének megjelölésében tapasztalható játékosságra. Lássuk kiindulásul azt a feltűnően ironikus zárlatút („Oh, mely hathatós a közönséges imádság!”), amelyben a nagy haragjában hat napig megszólalni nem hajlandó „makacsos és truccos” asszonyt végül az őt férje kérésére kiprédikáló lelkész vezérletével a gyülekezet egésze által elmondott „közönséges” (a németben „allgemeines”) imádság arra készíti, hogy otthon aztán akarata ellenére szitkozódni és átkozódni kezdjen, tehát mégiscsak megszólaljon. (50.) A német első mondata szerint mindez Sopronban („zu Oedenburg, eniner Stadt in Ungarn”) játszódott le, míg a magyar London városát jelöli meg helyszínül, s azt is hozzáteszi, hogy egy tímárról és feleségéről van szó. Ez óvatosságra inthet bennünket a helyszínek referenciális visszakereshetőségét illetően, hiszen Kónyi egy sor történetet áthelyez Magyarország különböző pontjaira, Baranyától Debrecenen át Somogy megyéig, míg nem kevés esetben megmarad a külföldi helyszín. Törvényszerűséget itt nehéz lenne kimutatni, s valószínűsíthető, hogy éppen ennek a vegyességnek a fenntartása lehetett a szerző célja. A magyarrá váló helyszínek esetében pedig talán a szöveg mondandója és a helyszín között kell majd kapcsolatot keresnie az elemzésre vállalkozónak. Így, ha egy, a „Mennyből jövök most hozzátok”-ot éneklő, mendikáló, szegény, rongyos és didergő deák azt a választ kapja a fejét az ablakon kidugó egyik banyától, hogy „bár ott maradtál volna”, akkor teológiai és morális éle is van annak, ha a magyarításban a helyszín Debrecen lesz. (20–21.) Ez a megközelítés talán alkalmazható abban a néhány esetben is, amikor – legalábbis eddig

– még nem került elő a szöveg külföldi forrása. Ilyen az a Jancsi és Pista között lezajló meglehetősen együgyű, de mégiscsak játékos tréfasorozat (92–94), amely – két gulyáslegényről lévén szó – a halasi pusztán játszódik le.

Másfelől bizonyos csomósodás mégiscsak megfigyelhető, hiszen a leggyakrabban szereplő Baranya (az itteni Pettendet is beleértve) kilencszer kap említést. A székfoglalóban a helyszínekre is figyelő, az egy településhez kötődő történeteket a néphumor legrégebbi kezdeményeihez soroló s az 1856-os adomakötetbe négy oláhfalusi történetet is beiktató Jókai tehát talált volna említésre méltót Kónyi kötetében is, s nem lett volna indokolatlan Rátót, Csökmő, Oláhfalu, Göcsej, Lédec, Kóka társágába Pettendet is beilleszteni. Az is igaz persze, hogy Kónyi a települések és szereplők szisztematikusan magyarítására nem törekedett, s Budától a halasi pusztán át Sopronig egyszer-egyszer mintegy tíz település neve is felbukkan, de mindez legfeljebb negyedét teszi ki a gyűjteményben megjelölt helyszíneknek. Így talán kissé túlzottnak is tekinthetjük a jelenséget Ráday Gedeonhoz csatlakozva méltató Bíró Ferenc szavait arról, hogy a 18. század-közép kopár kaszárnyáinak és poros mezővárosainak humora dúsitja fel szerzőnknl a vándoranekdotákat.⁹⁰

A rész befejezéseképpen kapcsolódni szeretnék ahhoz a példatárhoz, amit Bíró Ferenc az „élőnyelvi fordulatok bősége s a stílus néha szinte szurrealisztikus szemléletessége” illusztrációjaként felsorakoztatott.⁹¹ Ám nem egyszerűen az ilyen részleteket szaporítanám, hanem arra szeretnék két példát előhozni, hogy képes volt nagyobb szövegegységek egészének színvonalas átalakítására is. A 37–38. oldalon olvasható nagyotmondás-kompozíció részleteinek egy része ugyan megtalálható forrásaiban, de ezek összeszerkesztése az ő tollán született meg, vagyis képes volt egy-egy történetet koherens módon továbbépíteni. Talán illusztrálni tudja ezt a német és a magyar szöveg párhuzamos közlése:

Ein Mann sucht die Zunge seines Weibs

Ein gewisser Mann hatte ein sehr trotziges und pochendes Weib; wann er sie nur ein wenig überquer anschaute, so fing sie schon an zu trotzen und zu spochen, also das er oft in einer ganzen Woche kein Wort von ihr hörte. Er besann sich hier und her, wie doch seinem Weibe zu helfen wäre. Endlich liess er ihm bei helllichten Tage ein Licht anzünden, dasselbe nahm er, und suchte damit in allen finstern Winkeln, ganz emsig herum, als wenn er was Wichtiges verlohren hätte. Die trotzige Närrin, das Weib, sass bey dem Tische, hatte was vor sich anzunähen, fragte also bald: Mann! was suchest du? Er antwortete: Mein Weib, ich suche halt deine Zunge, denn ich habe vermeynt, du hast deine Zunge verloren, dass du so lang nicht geredet hast: aber Gott lob! jetzt habe ichs wieder gefunden.⁹²

90 BÍRÓ, „A mindenkor nevető...”, 407.

91 Uo.

92 SCHREGER, *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber...*, 632.

Egy német vargának igen bosszús és truccos felesége volt; mert ha csak az ura félvállra tekintett is, úgy felfújta magát, **mint mikor a rációk a kecskebőrt pálinkával megtöltik**, és gyakorta egész héten sem szólott egy szót is. Egyszer a többi közül, hogy a felesége szótalanra lett, gondolkodik, hogy mit csináljon. Végre gyertyát gyújt fényes nappal, és világgal keresgél mind **ágy alatt, pad alatt**, és a háznak minden szegelyükét kikeresi, mintha valamit elvesztett volna. A truccos asszony pedig a **kályha mellett ült, öszvehúzza-vonta magát, mint a falu végén a guta. Végre oda is ment a világgal, és a szoknyája alatt is keresgél**. Erre már az asszony nem állhatta, hanem kérdezte: Immár **mi ördögöt** keres kend? **Édes** felségem – felele a varga – a nyelvedet keresem, mert azt gondoltam, hogy elvesztetted, de hála Istennek, hogy ismét megtaláltam. (49–50.)

A vastagítással jelzett eltérések megmutatják, hogy mind a cselekményben, mind a nyelvi megformálásban érzékletesebb lett a magyar átdolgozás. A magyarban a duzzogó asszony látványosan csak tétlenkedik a kályha mellett, a férj pedig igen pikáns módon a szoknya alá is bevilágít, s a feszültséget növelik az igencsak szemléletes és egyedi hasonlatok is.

Mivel a Zrínyi-átdolgozás következtében a költő Kónyinak igencsak rossz híre támadt a magyar irodalomban, a képet egy kicsit legalább árnyalandozó felidézem anekdotakötetének talán legterjedelmesebb és verseket is tartalmazó átdolgozását is. Az eredeti „Rauschiges und zänkisches Weib” címmel ugyancsak a *Lustig und nützlicher Zeitvertreiber*ben olvasható, s az előbbihez hasonlóan egy nehéz természetű asszonyról szól.⁹³ Ez a nőszemély viszont veszekedős („sturmvoll”) lévén nem hallgatott, hanem állandóan ordítózott és átkozódott, s el nem bírta viselni, hogy ne az övé legyen az utolsó szó. A férj visszaemlékezve arra, hogy az ilyen gyermekeket megnyugtatta a bölcső ringatása, most is ehhez folyamodott, de hiába rángatta erősen a bölcsőbe helyezett asszonyt, ő nem szűnt átkozódni, szitkozódni és fenyegetőzni. A csitítás során két bölcsődal is született. Az első (még sikertelen) így hangzott:

Schweig mein Andel, schweig,
Ich kauf dir bald ein Widerzeug.
Schweig mein Andel, schweig.

A sikerebb, az elalvást meghozó második a következő volt:

Aja, popaja, willst schweigen,
Sonst gib ich dir Andel ein Feigen.

Erre tehát elaludt, majd fölébredve mindenfélére megesküdött, hogy felhagy az ordítózással, s így a férj kiengedte a bölcsőből, ám nem sokkal ezután újra dühöngeni kez-

---

93 Uo., 511–512.

dett, végül aztán megbotlott egy kőben, és meghalt. A férj nagy örömeben gyászversben öröközte meg emlékét:

Hier liegt meine liebe Anna,
So die Küchel verbrennet in der Pfanna.
Soff sich täglich voll im Brandwein,
Der Teufel mag eines solchen Weibs
Mann seyn.

Az eredeti háromszorosára növelt átdolgozásában Kónyi nem elégedett meg azzal, hogy az asszony veszekedős legyen, hanem részegessé is tette. (27–30.) Főhőse először egy búcsúban „úsztatta meg száját a borban”, ahonnan hazatértében bement a templomba, hogy az oltárt körbejárja, de éppen az ellenkezője történt vele: „minek okáért ily buzgóságra fakadott: Oh, boldogságos Szent Anna! Nem vagyok méltó erre a becsületre. Én azt gondoltam, hogy én járjak az oltárod körül, de látom, hogy te kerülsz engem.” Ebben a szakráliszt a legprofánabban társító hangnemben folytatódik a történet. Híre megy az Anna névre hallgató főhős iszákosságának, s annak is, hogy mindenkor ő végzi el az utolsó *Kyrie eleison*t. Többen igyekeztek is eltántorítani a házasságtól az őt elvenni akaró férfit, de ő nem hallgatott „erre a szent prófétálásra”. A baj persze megérkezett, az asszony torka folytonosan megázott, és kezdé az orgonát megereszteni. Itt egy hosszú retorikus önsajnálkozás következik, amelynek során különböző hangszerek hangjához hasonlítja az asszony torkából szüntelenül kiáradó ordítást, a felsorolás utolsó tagjaként „nyökörgő oláh dudát” emlegetve. Ezután kerül sor a bölcső alkalmazására, amihez itt nem csekély erőszakra és egy szolga segítségére is szükség volt. A főszöveg itt már jobban kötődik az eredetihez, de az elhangzott énekek nem fordítások, hanem hasonló szerkezetű, de önálló lelemények. Az első így hangzik:

Csicsi, édes lányom, csicsi,
Még megtelik anyád csecsi,
Csicsi, édes lányom, csicsi.

Az asszony átkai persze itt még erősebbek, többek között ezer meg kétezer ördögöt is kívánt az ura nyakára. Aztán elhangzik a második ének is:

Aludj, aludj, kedves Annám,
A bundámat is rád annám,
Csak a gallérját kihannám,
S meggebednél sem bánám,
Aludj, édes Annám.

A könyörgés hasonlóan argumentál, mint az eredetiben, azzal a fogadalommal megtolva, hogy egy korty bort sem iszik. Ezt a fogadalmat még be is tartotta, de egy öl lent mégiscsak bevitt a kocsmába, ahol megivott egy icce pálinkát. Ennek következté-

ben „egy kövön úgy esett által, hogy magát öszvezúzta, és azonnal kiment a lelke”. Az örömteli vers itt sem marad el:

Itt fekszik az én kedves Annám,
Kit többé látni sem kívánnám,
Mindennap megitta magát,
S meg sem tűrte a bor szagát.

Kenderében nem tett sok kárt,
Mindég rongyos pendelben járt,
Józan fővel sohasem volt,
Tehát mely nagy kár, hogy megholt.

Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy az átdolgozás ezúttal is invenciózus volt, s itt említést érdemel a versek esetében érvényesülő önállóság is. A magyar versek rímeiben nem nehéz érzékelni a közköltészetben meghonosodott készlet jelenlétét, ám maguk a szövegek nem máshonnan származó átvételek. Másrészt említést érdemel a szemlélet változatlansága is. Bár a magyar szövegben folyamatosan jelen van az ördög, a szakrális és a profán szóhasználat iróniától sem menteres összhangja töretlenül érvényesül a mű végén is, de nem jutunk el olyan szadisztikus csattanóig, mint a németben, ahol a pokol tüzére emlékeztető kép olvasható: Anna úgy fekszik sírhelyén, mint a serpenyőben süllő fánk.

18. századi gyűjtemények Jókai olvasatában 2 – Szirmay Antal

A másik 18. századi összeállítást Jókai a következő szavakkal méltatja:

Később igen becses gyűjteményt birunk e nemben: gróf Szirmay „Hungaria in parabolis”-ában, melynek különösen kéziratban levő példánya teli van a magyar néphumort jellemző eleven adatokkal. Ő is vett fel azok közé gunydalokat, mint szintén Erdélyi János népdal-gyűjteményébe. Jellemzetes pedig hogy az a humoristikus mű latin nyelven van írva.⁹⁴

A felsorolt szövegek azonosítása nem jelent nagy feladatot. Bár a *Hungaria in parabolis* két kiadásban is megjelent, 1804-ben, majd 1807-ben, mivel Jókai könyvtárának jegyzékén az 1804-es szerepel, gyanítható volt, hogy ebből dolgozott. Ezt igazolta a ránk maradt példány tanulmányozása is. A könyv előzéklapján az író kezétől a következő olvasható: „Tüdős Józsefé volt, 1857d év Sept. 16-ig most Jókai Móré”.⁹⁵ Az ugyancsak

94 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 346.

95 KOMÁR Éva, „»Mik a csillagos ég minden csodái egy könyvtárhoz képest?«, in „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”: A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményeinek katalógusa; Könyvtára, szerk. E. CSORBA Csilla, 11–31 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006), 13; illetve 859. tétel (uo., 138). Komár

az ő kezétől származó ceruzás aláhúzások s egy-egy részlet fontosságára utalni látszó jelzések gyakran felbukkannak a kötetben – szöveges margináliákkal sajnos nem találkozottam. Az is megállapítható volt, hogy a fenti idézetben szereplő kéziratos szöveg nem lehet azonos az első kiadásnak azzal a példányával, amelybe egy későbbi kéz beírta a cenzúra által kihagyásra ítélt részüket. (Ennek jelzete az MTA Kézirattárában: M. Tört. O.365.) Mivel Jókai kéziratáról beszél, és nem tesz említést a cenzúráról, biztosak lehetünk abban is, hogy szavai nem az első kiadás cenzúrapéldányára (OSZK Fol. Lat. 1700) vonatkoznak, hanem az ugyanitt Fol. Lat. 1699 jelzett alatt őrzött, *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata* című kézira. Mint az alábbiakban erről részletesebben szólunk, azt a kéziratos kötetet tanulmányozta Jókai, amelyet a Szirmayval foglalkozó modern szakirodalom az anekdotaszerző hagyatékában megkülönböztetett fontosságúnak tekint, s amelyből nagyon fontos részüket átvett akkor, amikor a Jókai által nem ismert második kiadás szövegét összeállította. Azt a kéziratos kötetet is olvasta tehát, amelybe Szirmay az 1780-as években kezdett beírni a sajátjai mellett magyar és külföldi szerzők kezén született prózai és verses szövegeket. Ez tehát jóval korábban kezdett kiforrni, mint a nyomtatványok, s igen becsessé teszi az is, hogy a *Hungaria in parabolis* számára latinra fordított anekdoták itt többször még magyar nyelven szerepelnek.

Az alábbiakban majd rendre előkerülnek az ezzel foglalkozó tanulmányok, de mivel ezek egyike sem idézi a szerzőnek a szöveg keletkezésére és megőrzésére vonatkozó reflexióit, célszerűnek látszik gondolatmenetünket ezekkel indítanunk. A kézirat első oldalán a cím mellett egy latin mondat arról értesíti a használót, hogy mivel sok, közöttük ő magától származó mondás és írás különben feledésbe merülne, elhatározta, hogy maga és az övéi számára lejegyzi ezeket. Ennek során „A.Sz.” rövidítéssel jelöli meg azokat, amelyek saját szerzeményei. Egy, a tinta színe alapján későbbinek látszó, 1795-re datált megjegyzésben azt is közli, hogy fiai erkölceit övni akarván áthúzta azokat, amiket nagyon botrányosnak talált:

Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata 1a Julii per Antonium de Zirma

Multa facere dicta et scripta quotidie fere audio, imo saepe talium ipse ego author sum, quae nisi in scriptum redigantur, oblivione delentur, haec itaque in unum volumen colligere pro mea, meorumque notitia constitui, illa autem quae mei ingenii partus sunt, hoc signo A.SZ. notabuntur.

Propter succescentes meos filios aliqua nimia sacandalosa deleri, ne castos eorum mores corrumpant. 1795.

A kézirat 106. oldalán pedig a következő, zömmel magyarul írt szöveg olvasható:

Éva előszava szerint a könyv Tüdös József 1857. június 17-én bekövetkezett halála után került az íróhoz. Tüdös komáromi református lelkész volt, ő tartotta a gyászbeszédet Jókai József, az író apja felett.

Anno 1810 manuscripto hocce Bibliothecae Nationali tradito adduntur lascivi versus, quorum fragmenta reperiri poterant.

Pajkos, de furcsa gondolatok, melyeknek kár volna elveszni, azért is a megtartás végett által adattak az ország könyv-házának.

Eddig való eltitkolásomnak oka volt, hogy sok helyütt igen pajzának lévén, az ifjúságnak jó erkölcsét általok botránkoztatni nem akartam. Mindazáltal amint a deákban az Ovidiusnak szerelmei nyomtatásban is kiadva az megélemedett emberek által bátran olvastatnak, úgy a magyarban is a furcsa gondolatok kedvéért kár volna az ilyeneknek elveszni. Castis omnia casta, azaz a jószívű ember ezekből is nem mérget, de mézet szívhat.

De egyszersemivel mivel a jó keresztények előtt tudva vagyok, hogy jaj annak az embernek, aki által jön a botránkozás, úgy ezeknek által adásával a könyv-háznak előjárója arra köteleztetik, hogy a megbotránkoztatókat az ifjúsággal ne közölje. Az én életem különbözött ezektől, csak az eszelős ifjúságnak elmefuttatásai ezek.

Vita verecunda est Musa ioconda mihi. Ovidius.⁹⁶

E reflexiókra még vissza kell térnünk, most csak arra utalnék, hogy a kézirat (további Szirmaytól származó kötetek társaságában) Kovachich Márton György közreműködésével nagyon korán a nemzet könyvtárának tulajdonába került, az alapítást követő korai adományozási gesztusok között tartja számon a könyvtártörténet, s így megkülönböztetett figyelemben részesült. Ezzel is összefüggésbe hozható, hogy Jókai is tudomást szerezhetett létezéséről, s az 1850-es évek második felében, talán a székfoglaló megtartására készültében már lehetőséget kaphatott tanulmányozására.

Összhangban látta ezt a népi kultúra tanulmányozásában közismerten mesterének tekintett Erdélyi János programjával, akire hivatkozik is, hiszen Szirmayról elismerően jegyzi meg, hogy „Ő is vett fel [...] gonydalokat, mint szintén Erdélyi János népdal-gyűjteményébe” – mint azt nem sokkal korábban idéztük. Pontos és tárgyyszerű ez a hivatkozás, hiszen a *Népdalok és mondák* első és harmadik kötetében is szerepel egy „Gúnydalok és rokon” című egység, s ezen kívül is találkozunk erősebben vagy enyhébben ironikus hangoltságú szövegekkel. Ám nem csupán versekben van ez jelen, de ennek alapos dokumentálásához részletes leírást kellene adnom Szirmay több mint háromszáz tételtől álló szöveggyűjteményéről. Ezért Kőnig György és Csörsz Rumen István nyomdokain⁹⁷ haladva csak egy rövid összefoglalásra szorítokozom. A kötet latin, magyar és szlovák nyelvű szövegeket tartalmaz, beleértve régebbi és kortárs magyar költőket és prózaírókat is. A régebbiek közül említésre méltó Janus Pannonius két pajzán versének egy-egy részlete.⁹⁸ A kortárs magyar költők közül nagy terjedelemben szerepel Gvadá-

96 Erdődy János fordításában: „Életem erkölcsös, Muzsám ajka ledér”. Publius OVIDIUS NASO, *Tristia (Késervesek)*, szerk. TERAVAGIMOV Péter, tan. ADAMIK Tamás, Írók, költők, gondolkodók (Budapest: Magyar Könyvklub, 2002), 42 (Második könyv).

97 KŐNIG György, „Szirmay Antal (1747–1812)”, *Budapesti Szemle*, 312. sz. (1902): 369–410; Csörsz Rumen István, „Szirmay Antal és a szájhagyomány”, in *Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklor a magyar művelődéstörténetben 5, 277–296 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

98 „Questio ardua et difficilis” (Súlyos és kellemetlen kérdés), illetve „Ad Agnesem” (*Ágneshez*) címmel. Az utóbbit egy későbbi, ismeretlen kéz Bézának tulajdonítja, ami nem is olyan nagy tévedés, hiszen a

nyi József, de feltűnnek Aranka György-, Édes Gergely- és Kazinczy-versek is. A világirodalmi szövegek közül kiemelendő Milton *Elveszett paradicsoma* első énekének latin hexameterekbe való átírása, amely a cím szerint Voltaire francia fordítása alapján készült, de ugyanígy fontosak Péczely József két fordításának (Edward Young: *Éji gondolatok*; Voltaire: *Henriás*) részletei is. A tekintélyes mennyiségű latin, magyar és szlovák nyelvű Szirmay-szöveg mellett ugyanakkor nem csekély a névtelen darabok száma sem. Ezek a közköltészet mezejéről összeszedett magyar, latin és szlovák nyelvű versek, illetőleg a közbeszéd különféle alkalmain begyűjtött prózai szövegdarabok kelthették fel Jókai érdeklődését, de az eddigi kutatások során is ezek részesültek a legnagyobb figyelemben. Néhány esetben, a „Disznóság” felirat mellett vagy anélkül, az ifjúságot óvó fenti megjegyzésnek megfelelően olvashatatlanná vannak téve a korábban beírtak. A tinta alapján bizonyosnak tekinthető, hogy a műveletet maga Szirmay hajtotta végre.

A Jókait a középpontba állító értelmezésben is óriási segítséget jelentett, hogy Csörsz Rumen István roppant intenzíven és színvonalasan foglalkozott Szirmay kézírataival, beleértve ezt is. Alaposan dokumentált tanulmányokat jelentett meg a szerzőről, illetőleg erről a művéről,⁹⁹ s ráadásul arra is vállalkozott, hogy mintaszerű előszó és jegyzetek kíséretében olyan magyar nyelvű kiadást jelentessen meg, amely a műnek a múlt század derekán készült két, egymást kiegészítő és kéziratban maradt fordítását is adni tudta, felhasználva az első kiadás szerencsésen ránk maradt cenzúrapéldányát s közölve a két kiadás eltérő változatait, valamint a cenzúra által kihagyásra ítélt részeket.¹⁰⁰ Szorosabban vett textológiai értelemben nekem egyetlen feladat maradt: az elemzés során gondosan ügyelnem kell arra, hogy a Szirmayról kialakított Jókai-kép felvázolása során csak azokra a szövegekere építsek, amelyeket a fentiek szerint egészen bizonyosan használt, tehát a *Collectióra* és a *Hungaria in parabolis* 1804-es, első kiadására. Természetesen tágabb összefüggések felrajzolása során elképzelhetők lesznek kitekintések, de ezeket mindig jelezni fogom.

Ha az alábbiakban is a Könyi-alfejezetben érvényesített sorrendben haladunk, akkor először most is az irodalmi programra vonatkozó reflexiókat kell számba vennünk. Az első kiadás előszava a szerkesztés munkálatainak nagy részét átvállaló Kovachich Márton Györgyre hagyja a könyv megjelenési körülményeinek taglalását. Kiderül, hogy a Budán élő tudós adta meg a kötet végső formátumát, ami úgy történt, hogy a hozzá eljuttatott kézírathoz a szerző folyamatosan kiegészítéseket küldött, amelyek egy része elveszett, más része viszont megkésve érkezett. Bár a szerkesztő ezt nem részletezi, nyilvánvalóan ezzel magyarázható a kötet végére helyezett „Additamenta” (füg-

---

nagy reformátor fiatalon valóban írt ilyen verseket.

99 A fentebb említetten kívül: Csörsz Rumen István, „A »Régi Magyar Közbeszéd Tára«: Szirmay Antal és a *Hungaria in parabolis* (1804, 1807)”, in *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla és TÜSKÉS Gábor, 528–544 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006); Csörsz Rumen István, „A magyarság toposzai Szirmay Antal műveiben”, in *Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 30–42 (Budapest: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2010).

100 SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, szerk., tan. Csörsz Rumen István (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008).

gelék). Fontos információ az is, hogy ő tárgyalt a mű cenzorával a pajzán és egyes személyeket sértő részek kihagyásáról, de az is kiderül, hogy erről is folyamatosan egyeztetett magával a szerzővel is.

Szirmay előszavának első mondata köntörfalazás nélkül közli a kiindulópontot: „A Szentírásnak ó- és újszövetségi része egyaránt azt bizonyítja, hogy Ázsia népei kedvelték a példázatokot.”¹⁰¹ Ezt illusztrálja az egyik mottó is („Megnyitom a számat példázatokra, és kitárom, amik a világ alapítása óta rejtve valának”, Mt 13,35), hiszen bár a bibliai helynek csupán az egyik része szerepel, a teljes szöveg a próféta, azaz a zoltáros szavainak beteljesítéséről beszél, ugyanis az idézett újszövetségi hely valójában a 78. zoltár második versének idézése. A megelőző évszázadokban magyar irodalmi programot ebből és a vele rokonítható biblia helyekből Pesti Gábor bontott ki 1536-os fabuláskönyvének az olvasóhoz írott bevezetőjében, amelyről legutóbb Utasi Csilla értekezett roppant invenciózusan,¹⁰² aki megállapította azt is, hogy Pesti mintája Erasmus *Parabola sive similia* című gyűjteményének bevezetője volt, vagyis ugyanaz a 18. század végéig természetesen többször megjelent szöveg, amelyre Szirmay is hivatkozik, amikor vállalkozását azzal indokolja, hogy Erasmus egész értekezést írt erről. Bár nem látszik tudni Pestiről, az ő Erasmusra támaszkodó érvelését ismétli meg, amikor antik példákat vonultat fel a parabolák használata mellett. Erasmus és Pesti számára ugyanakkor a legfontosabb annak beláttatása volt, hogy a krisztusi példázatok és a legnemesebb antik filozófusok morális üzenete majdnem azonos, ezért náluk szinte kizárólag az újszövetségi könyvekről van szó. A műfaj népszerűségét a magyarság genezisével a legszorosabb kapcsolatban láttató Szirmay számára viszont fontosak lettek az ószövetségi könyvek is.

Csörsz Rumen István kiadása pontosan dokumentálja, hogy a zempléni főúr alapvető forrása volt Dugonics András *Etelkája*, aki az előszóban kifejtettek szerint a példabeszédek gyöngyszemeit főleg azért igyekezett megmenteni az elsüllyedéstől, mert ezek egyértelmű bizonyítékai a magyarok napkeleti eredetének, hiszen az ottaniak a példabeszédekkel „örömesb élnek, mint eme napnyugati nemzetek”.¹⁰³ Mivel a magyarság régebbi történelmének színtereire és korszakaira vonatkozó részleteket Csörsz Rumen István a jegyzeteken kívül egy tárgyszerű, a szerző hajmeresztő etimologizálásait a szükséges távolságtartással kezelő s ugyanakkor forrásokra és kontextusra is folyamatosan utaló tanulmányban is bemutatta, ezekkel nem foglalkozom. Csupán arra emlékeztetek, hogy a kortárs Mátyási Józseftől származó másik mottó már a címnegyedben is aláhúzza a kötetben megörökített hagyományok nélkülözhetetlen voltát: „Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok, / Azonnal megszűntök lenni, a' mik vagytok”. Könnyen belátható, hogy az így kibomló nyelvi-költészeti alapú művelődéstörténeti enciklopédia őstörténeti és középkori anyagában nyilvánvalóan kedvére tallózhatott Jókai is, aki hasonló ünnepélyességgel nyilatkoztatta ki a hagyományörzés egyik legfontosabb mozzanataként a már fentebb idézett mondatot, miszerint „a mai székelyek,

---

101 Uo., 29.

102 UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben* (Újvidék: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013), 99–112.

103 DUGONICS András, *Etelka*, szerk. PENKE Olga (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 10.

kiknek hun eredetéből, az utolsó körömszakadtáig nem engedünk el egy hajszálnyit is, maig is a legelmésebb ötletgazdag faja nemzetünknek”¹⁰⁴

Az egyébként mellőzött kora újkoriakkal osztozik viszont Szirmay a magyar nyelv érneinek méltatásában. Jól ismert, hogy a magyar erazmisták a szakralitás és az irodalmi alkalmasság ügyében kibontakozó nyelvi versengés résztvevőjének tekintették magukat, ami Pesti mellett látványosan van jelen Sylvester Jánosnak a bibliafordításához fűzött retorikai értekezésében. Egy helyütt Szirmay ezt is túlszárnyalva, szinte ódai magasságba emelkedve beszél erről: „Nincs a földkerekségen olyan nyelv, amely egy-egy szó különböző jelentésében az elme játékos könnyedségének annyira bővében lenne, mint a magyar.”¹⁰⁵ Majd felidézi az V. Károly császárról szóló, széles körben elterjedt anekdotát. Szövege szerint az uralkodó azt szokta mondogatni: „ha Istenemmel akarok társalogni, spanyolul beszélek; ha barátaimmal, olaszul; ha kedvesemmel, franciául; ha madárkáimmal, angolul; ha szilaj paripával, németül”. Mindezt Szirmay azzal folytatta, hogy a császár szerint tehát „nem minden nyelven lehet az emberi érzelmeket teljesen összhangzóan kifejezni”, majd leírta a hangzatos költői kérdést is: „Van-e, kérlek, olyan lelki mozzanat, amely magyar nyelven, ahogy mondjuk, a legnagyobb energiával ki nem fejezhető, s teljes mélységében fel nem fogható?”¹⁰⁶ Más kérdés persze, hogy nem kis elfogultság kellett beleolvasni a hatalmas nyelvi erőt azokba a szövegekbe, amelyeket a tézis illusztrációjaként felvonultat. Ezek legfőbb érne a szójátékos, de bizony a mesterkélt rimelésre kihegyezett versikék.

Szorosabban vett irodalmi szempontból a fikció megteremtésének azt az újszerűen profán és játékos, a Kónyinnál megtapasztalhatóval is rokonítható módját tartom a legérdekesebbnek, amely a biblián kívüli, ha tetszik, apokrif mozzanatokkal és történetekkel dúsítja fel érvelését. Ennek rövid változatát képviseli az „In Hungaros schismaticos” című, saját szerzeményként feltüntetett költemény, amely a *Collectio* elején olvasható, tehát Jókai könnyen hozzáférhetett. Ez félig játékosan, félig komolyan összefüggést teremt a *csizma* és *schisma* szó között, s a magyarokat előbb egy a lábbeli fenéséges voltát kinyilvánító bevezető mondatral („Czizma ungaris cothurnus – a czizma a magyarok cothurnusa”) szólítja fel a vallási megosztottság megszüntetésére és az egységre, majd az ötletet Mózes tekintélyével támasztja alá:

Amikor Isten szólt Mózeshez a csipkebokorban,
(Mondja a Szentírás), zenge ilyen szavakat:
„Vesd le a lábadról, inté őt, vesd le a *csizmát*,
Mert ahol épp most állsz: isteni szent az a hely!
Ám te ne a *csizmát* vesd el, magyarom, de a *schismát*,
Így az a tér, ahol állsz, üdvnek a földje leszen!”¹⁰⁷

Az első kiadásából a cenzor ki is húzta ezt a költeményt, viszont ott áll a *Collectio* elején.

104 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 344.

105 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 72.

106 Uo., 73, 74.

107 Uo., 185; SZIRMAY, *Collectio...*, 2v.

Ez átvezet bennünket a vallási nézetek taglalásához, amit termékenynek látszik most is Csörsz Rumen István megállapításával indítani, aki szerint Szirmay egyszerre képviselte a főúri-táblabírói identitást és egyházellenes felhangjaival a jozefinizmust. Ez utóbbi kétségtelenül jóval erőteljesebben van jelen nála, mint a protestánsok háláját magyarító Kónyinál. A *Collectió*ban több alkalommal is dicsőítő sorokat ír le II. József-ről, s a magasztalás odáig megy, hogy még a németet államnyelvvé tevő törvényt sem hajlandó egyszerűen elmarasztalni, hanem arról is szól, hogy a magyarok, túlzásba esve, a nyelv védelmének ürügye alatt minden idegenből származó szót magyar szavak eszkábálásával próbáltak helyettesíteni.

Ugyanakkor persze buzgó és rendíthetetlen katolikus volt, ihletetten értekezett Szent Istvánról és Szűz Mária kultuszáról, s az ország rendjének garanciáját látta a katolikus egyházban. Ezt persze a felvilágosodás szellemében átalakított katolicizmusnak szerette volna látni, s ennek az 1790-es évek elején egy latin nyelven, valamint egy latinul és magyarul is közzétett röpiratban is hangot adott. Az előbbi, a *Jus reipublicae in bona ecclesiasticorum* történeti és jogi érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy az államnak joga van az egyházi javak fölött rendelkezni. A közteherviselés és közhasznúság elvéből vezeti le azt az állítást, hogy az ennek a kritériumnak meg nem felelő közösségeket meg kell szüntetni. Ebből következően kiáll a zömmel henye életet élő szerzetesrendek feloszlatása mellett, s helyükbe olyan katolikus lelkipásztorokat szeretne állítani, akik a népet hitben és erkölcsökben oktatják, s akik ily módon elejét tudják venni a protestánsok térhódításának. Őket tehát a lelkekért való spirituális versengésben szeretné legyőzni, s ezért fogalmazta meg a másik két nyelven is közzétett iratban, hogy nem hajlandó csatlakozni azokhoz a katolikus méltóságokhoz, akik tiltakoztak II. József türelmi rendelete ellen.¹⁰⁸

Ezeket a műveket tehát számon tartja a szakirodalom, azt viszont nem, hogy nála ez a publicisztikai tevékenység a politika szerepére és funkciójára vonatkozó kielégteljesítő és iskolázott reflexióval is párosult. Erre az egyik anekdota és egy figyelmen kívül hagyott adat alapján gondolhatunk. Az előbbit „Szirmay Imre és a vallások” cím alatt olvashatjuk. A lényegét illetően változatlanul, de a nevet elhallgató felvezetéssel bekezdült volna az első kiadásba is, ám a cenzor ezt sem engedélyezte. Szövege a következő:

Ebadták! én tudnék kicsinálni lajstromat vallás dolgába, legjobb volna: ha minden jobbágy orosz volna, hogy vele mennyivel többet lehetne elhítenni. Ha minden katona volna *kálvinista*, hogy az előtte való elrendelést (praedestinációt) erősen hívén, néki menne vaktában az ellenségnek. Ha minden prókátor volna *lutheránus*, hogy mind a két részre hajló lehetne. Ha minden szép *menyecske* volna *pápista*, hívén azt, hogy csak gyónja meg, s akármely vétkei megbocsáttatnak. A király pedig és a ministerium volna *naturalista*, hogy mind nevetne benneteket.¹⁰⁹

---

108 Ezek tárgyszerű ismertetése: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin Társulat, 1888), 630–632, 733–734.

109 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 295; SZIRMAY, *Collectio...*, 114.

Az adat pedig az ördög témakörébe tartozó szövegek felvezetéseként olvasható. A történet – változatai ismertek a kora újkori németországi gyűjteményekből, de szerepel Kónyinál is (51) – főhőse egy olyan anyóka, aki nem csupán Szent Mihály arkangyal, hanem az ördög képe előtt is gyertyát gyújtott. Az ezt firtató pap kérdésére azt válaszolta, „hogy annak a kegyét is meg akarja nyerni, mert a pap a Szentírást idézte prédikációjában: sokan vannak a hívottak, de kevesen a választottak! S így nem tudja biztosan senki se, mire jut a szegény halandó”.¹¹⁰ Ezt a nyomtatott kiadás végén lévő szótárban a „Politicus” címszó illusztrációjaként olvashatjuk, s bevezetésként a következő szerepel: „*Politicus* mindenkire különös jó akaratot mutasson, az ellenséghez inkább, mint a jóbaráthoz. (Mazarin in Arcan. Polit.)”¹¹¹ Ez azt jelenti, hogy Szirmay olvasta a híres politikacsináló, XIV. Lajos nevelőjeként is világtörténelmi jelentőségű bíboros, Jules Mazarin (1602–1661) *Breviarium politicorum, seu arcana politica* című, először halála után, 1701-ben megjelent munkáját, amely nem más, mint gyakorlati kézikönyv a hatásosan politizálni akaró uralkodók és beosztottaik számára. Annak a *ragion di stato* irodalomnak a nagy népszerűsége szert tett darabja, amely ősforrásának Machiavellit tekintik, s amelyből gyakorlatias fogásokat is meg lehet tanulni arról, hogy a politikai cselekvésben hogyan lehet az erkölcsöt és vallást is a hatékonyság eszközüvé tenni.¹¹²

A Szirmay Imre szájába adott szavak szerint a vallást így kezelni a korai újkorban leginkább a naturalisták voltak képesek. A korban azokat nevezték így, akik szerint az emberbe beültetett józan ész és a világ dolgainak érzékelése elegendő ahhoz, hogy egy természetes istenismeret (*religio naturalis*) alakuljon ki és szilárduljon meg az emberben, külön isteni kinyilatkoztatásra nincs szükség. Figyelemre méltó, hogy ha nem is azonosítható, de rokonítható ezzel az, amit a *Hungariában* az ősmagyarokról olvassunk. Ők kezdetől nagyon vallásosak voltak, s már a kereszténység felvétele előtt jelen volt egy bizonyos józanabb filozófia (*saniora philosophia*) is közöttük, ami arra készítette őket, hogy a jóságos és hatalmas Istent imádják. Mint Csörsz Rumen István nyomán hangsúlyoztuk, Szirmay az ősmagyarok világszemléletét taglalva nagymértékben mérít Dugonicstól. Árnyalja azonban a képet, hogy a magyarok istene, vagyis a róluk megkülönböztetett módon gondoskodó istenség Szirmaynál Dugonicstól eltérően nem külön isteni kinyilatkoztatás útján válik számukra felismerhetővé, hanem éppen a fentebb említett *józanabb bölcsesség* juttatja el őket ennek belátásáig.¹¹³

Ez alapján azt mondhatjuk, hogy bölcséletileg megalapozottabb helyzetből szemléli a különböző felekezetek dogmatikáját, szakrális hagyományait és szokásrendjét, mint Kónyi János. Abban az értelemben ugyanakkor az ő megközelítését is felekezetek felettinek tarthatjuk, hogy katolikusok és protestánsok is rendre előkerülnek. A fentiekben elhangzottak után nem meglepő, hogy az előbbiek közül a világi papok is megje-

---

110 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 264.

111 Uo.

112 Erről szóló magyar nyelvű összefoglalás: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 19 (Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1999), 168–175, 189–191.

113 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 65.

lennek a történetekben, a figyelem középpontjában azonban a szerzetesrendek, köztük első helyen a jezsuiták állnak.

A protestantizmuson belül természetesen a reformátusok kerülnek a középpontba. Ebből kiderül, hogy az Isten ígését hirdetni tudó protestáns prédikátorok tanító igyekezetét mintának tekintette ugyan egyháza lelkészei számára, ám meg volt a véleménye a református prédikátorok szóvirágokban tobzódó prédikációiról és imáiról is. A *Collectio* és egyben a második kiadás nyelvileg is legerősebb parodisztikus darabjai éppen ezeket pellengérezik ki. Mivel a legbeszédesebbekből nagyon jól megválogatott példátárat olvashatunk Csörsz Rumen Istvántól, megisméltésük fölösleges lenne.

A reformátusoknál azonban nem csupán az istentiszteleiteken meghonosodó ömlengő nyelvezetben talált kivetni valót. Olyan epizódot is megemlíthetünk a kéziratot gyűjteményéből, amelyben nagyon kifinomultan jelenik meg a református teológia egyik alapvető tételének kritikája. A történet szerint egy laktanyában gyónásra szólítják fel az állomány teljességét. Akad közöttük néhány református (kálomista) is, s egyikőjük rákérdez a parancsnoknál, hogy nekik is kötelező-e a részvétel. A laikusnak hangzó, de teológiai szempontból nagyon is beszédes válasz a következő: „Nem ebadták, nektek, ha akartok, lehet üdvözülni, de nem kötelesek vattok vele, mint a pápisták.”¹¹⁴

Nem lehetett ugyanakkor könnyű olvasmány Jókai számára az, amit a protestantizmussal közismerten összefonódott magyarországi kurucos hagyományról Szirmaynál olvasott. Nála ugyanis a magyar hagyományokból is következő ideális államforma az lesz, amikor a kegyes és istenfélő örökös király a nemesi gyűlésekre támaszkodva uralkodik a hazai országos törvények szerint. Ebben a rendszerben bármiféle lázongás törvénytelen. Szerzőnknek tehát nem esik nehezére a Dózsa György vezette parasztfelkelést a megszokott módon összekapcsolni kuruc mozgalmakkal, s ezt még az ismert 18. századi gúnyvers első sorainak („Hol vagy te most, nyalka kuruc, / Ki oly voltál, mint a szép strucc?”) idézésével is alátámasztja.¹¹⁵ Folytatódik ez azzal, hogy Istvánffy-ra hivatkozva Bocskai találmányának tekinti és persze idézi is azt a mondást („Homini promittere, sed canem esse qui staret promissis – Ember térszen fogadást: eb, aki megállja!”), amellyel Bocskai rávette a „keménynyakú” (*rudes*) hajdúkat az uralkodótól való elszakadásra.¹¹⁶ Roppant érdekes, hogy a minden kockázatot kerülni akaró cenzor jobbnak látta egyáltalán nem szerepeltetni (s így csak a cenzúrapéldányból ismerjük) egy másik fontos részletet. Ez azt írja le, hogy a „Petrus” éljenzése miatt az eperjesi törvényszék jó néhány embert fővesztésre ítelt, jóllehet állításuk szerint fogalmuk sem volt az akrosztichonos titulus jelentésével: „Petrus Emericus Tököli Regni Hungariae Salus – Thököly Imre fejedelem Magyarország üdvössége”.¹¹⁷ Szirmay szerint ez bizonyosan így is volt az eperjesi kocsmázók esetében, ám egyikük mondását mégis felidézi („Igyunk, pénzt gyűjtsünk, szabaduljunk az adósságtól”), s ekkor már nem habozik keményen elítélni a szerinte az országot pusztasággá tenni akaró felkelőket: „Hulljon

---

114 SZIRMAY, *Collectio...*, 137.

115 SZIRMAY, *Magyarország szóképekben...*, 113.

116 Uo., 117.

117 Uo., 151.

ki az a nap az örökkévalóságból!”¹¹⁸ Ezt ellensúlyozza valamelyest a cenzor által is átengedett két kihágás megemlézése a másik oldalon. Egy ellene írott gúnyvers közlésével is összekapcsolva beszél az egykori császári hadvezér Giorgio Basta pusztításairól, sőt azt is kijelenti, hogy nem került volna sor Bocskai vezetés felkelésére, ha nem előzik meg az ő rémtettei. A „Beste lélek Karaffia” szállóige magyarázataként pedig felháborodottan részletezi, hogy az hányféle módon gyilkolta a magyarokat.¹¹⁹

Mondandónk szokásos tagolását követve a goromba és durva trágárságokra térünk át. Kiindulásul megállapíthatjuk, hogy Szirmay művei, de különösen *Collectiója* esélyvel pályázna az első helyre a Jókait megbotránkoztató szövegek között. A kéziratos gyűjteményt a beválogatott szöveganyag mellett kivételessé teszi az is, hogy – mint már láthattuk – terjedelmes önreflexiót is tartalmaz. Ez természetesen nem abban van segítségünkre, hogy megállapíthassuk, mennyiben jogos az ő esetében is az Ovidius tekintélyével megtámogatott védekezés, hogy a tiszta élet és a pajzán költészet egyáltalán nem zárja ki egymást. Ezt természetesen nem tudhatjuk, de hát nem is az a kérdés számunkra, hogy Szirmay táblabíró úr nagy kujon volt-e, avagy nem. Ennél fontosabb lenne a határok kitapintása, s így látta ezt Csörsz Rumen István is, amikor azt írta, hogy a „cenzor főként az egyházakon és a feloztatott jezsuita renden gúnyolódo, illetve trágár vagy rebellis részleteket törölte. Emellett bőségesen találunk a *Collectió*-ban olyan pikánsabb feljegyzéseket is, amelyek kiadása nyilván meg sem fordult Szirmay fejében.”¹²⁰ Nem könnyű persze azt megmondanunk, hogy hol és hány határt akart szerzők megvonni. Az első csoportba sorolnám azokat a darabokat, amelyekről „disznóság” megjelölés mellett vagy anélkül még családtagjait is igyekezett távol tartani. Ezeket a kézirat elején olvasható megjegyzés dátuma szerint még 1795-ben olvashatatlanná tette. A szókimondó pajzánkodás tekintetében ez az általa kijelölt legfontosabb határ, hiszen a további ilyen szövegek mindegyikét megőrizte a *Collectio*, tehát ezek kéziratos nyilvánosságát végül is engedélyezte. Olvashattuk ugyan, hogy a könyvház eljáróját az ifjúságot illetően óvintézkedések megtételére szólította fel, ám ezt nehéz elvi kívánalomnál többnek tekinteni. A korlátozásnak a gyakorlatban nyilván a kézirat teljességére ki kellett volna terjednie, hiszen nehéz elképzelni, hogy egy vegyes tartalmú kézirat esetében hogyan lehetett volna megvalósítható csupán bizonyos szövegrészek elzárása az ifjúság elől. Kétségtelen, hogy a *Collectio* legvadabban trágárnak minősíthető szövegeiből már az első kiadásba se válogatott be, így tehát azt kell mondanunk, hogy különbséget tett a nyomtatásban való és a kéziratos elterjedés között, de az utóbbi elé nem támasztott leküzdhetetlen akadályokat. A harmadik szintet jelentette az, ami a hivatalos és a vele számoló öncenzúra eredményeképpen nyomtatásban is megjelent. Generálisan intézkednie szerzőknek azért sem lehetett könnyű, mert a szókimondás nem azonos szintjén álló történetek, verselmények vagy szentenciák kerültek be a kéziratos gyűjteményébe. A szókimondókból is közölt néhányat Csörsz Ru-

---

118 Uo.

119 Uo., 116–118.

120 Csörsz, „Szirmay Antal...”, 279.

men István, ehhez kiegészítés gyanánt talán a legdrasztikusabbat, a durvaságot lenézéssel párosítót idézzük fel, amely a haldokló cigány leánykáról szól:

Megvallá, hogy neki csak az nehéz légyen,
Másvilágra, hogy ő megbasztalan mégyen.¹²¹

A spektrum másik végén a testi vágyakozás okozta bonyodalmakon élcelődő, de inkább szellemes, mint szokimondó darabok állnak, amelyek közül a legmulatságosabb a már fentebb is idézett Szirmay Imre szájából hangzott el, s amely nevét elhallgatva („*Quidam interrogatus, quale systema vitae sibi prelegisset, respontit*”) bekerült már az első kiadás függelékébe is. Ott egyes szám első személyben szerepelnek a kívánalmak, s a közöszlős helyett a „férfiakkal mulathattam volna” kifejezés olvasható. Az alábbiakban a *Collectiō*ban olvasható változatot idézem:

Ugyanő mondá, hogy egyebet nem kívánna magának, csak hogy 15 esztendős korátul 24 esztendeig lehetne leány, hogy tetszése szerint minden férfiakkal közösülhetne, azután 24 esztendős korátul 40 esztendős koráig lehetne török császár, hogy tetszése szerint birodalmának válogatott szép asszonyait tarthatná viszont ágyasainak, végtére 40 esztendős korátul haláláig lehetne római pápa, hogy minden gond nélkül nyughatna becsületes jövedelem mellett.¹²²

Vannak aztán olyanok, amelyek félreérthetetlen iróniával azt mutatják be, hogy külföldi közegekben miképpen alakultak tovább az egyes szövegek. Így a Janus Pannonius Ágneshez szóló versének kezdősorai által ihletettek felsorolása már nyilván megmosolyogtató kíván lenni:

Ungaricum simile positum:

Adnál egyszer jó menyecske, hiszen el nem fogyol vele
Mikor régen megígérted, hogy adol belőle.

Studiosus Togatus. patakiensis in Latinum ita vertit:

Dares semel bona nupta! Tamen non deficiēs eum
Quando dudum permisisti, a quod mihi dabis.¹²³

---

121 SZIRMAY, *Collectio...*, 108v.

122 Uo., 62v.

123 Uo., 43v.

Dolgozatom szorosabban vett filológiai dokumentálást igénylő részét követően talán indokolt néhány összegző és kitekintő reflexió megfogalmazása. Remélhetőleg világossá vált: legfőbb célom az volt, hogy két fontos gyűjtemény új szempontokat is érvényesítő megközelítésével hívjam fel a figyelmet a 18. századi, illetve a 18–19. század fordulóján létrejött anekdotikus irodalom fontosságára. Demonstrálni igyekeztem, hogy a sokak szerint a romantika időszakában, a klasszicizmus általánosító szemléletének elensúlyozására, a helyi színezet és aktualitás jegyében felfedezett műfajnak a magyar irodalomban is vannak előzményei. Jókai Mór fontos fórumon elhangzott nagy beszédének vizsgálata számomra azt is igazolta, hogy ennek a hazai tradíciónak olyan markáns mozzanatai is kimutathatók, amelyek részben az ő erős tekintélye következtében is kerültek árnyékba. Amikor dolgozatom árnyalásra törekvően ezekre rámutatott, akkor nem állt szándékában a nagy író t büntetőpadra ültetni. Természetesen tudom, hogy a népi kultúrának az a felfogása, amely e kultúra jelenlétét minden társadalmi csoportra időtlenül kiterjeszti, s amely nem tekinti céljának történeti rétegei kimutatását, általánosan elterjedt volt a korban.¹²⁴ Ezzel együtt sem fölösleges azoknak a konkrét műveleteknek és fogásoknak a felismerése, amelyekkel Jókai ezt a felfogást minden áron érvényre akarta juttatni.

Mivel a szűk problematikára koncentráltam, nem volt, és a befejezésben sem lehet feladatomban annak alapos mérlegelése, hogy megfigyeléseimnek van-e üzenete a Jókai-kutatók számára. Természetesen abban is csak reménykedhetek, hogy az anekdota műfaj vizsgálói számára adnak megfontolni valókat a Jókai kivételes s ugyanakkor a hagyományt erősen átértelmező szerepéről elmondottak.

Ezeknek esélyeit talán megnöveli, ha befejezésül két további, árnyaló gondolatmenetet mégiscsak megkockáztatok. A fentiekben talán sikerült bemutatnom: Kónyinnál és Szirmaynál a vallási élet, illetve a felekezetek konfliktusos világának elevenebb és színesebb, a dogmatikai elvek és a mindennapi kegyesség konfliktusait érzékletesebben részletező szövegekkel találkozunk, mint Jókai értekezésének példatárában. Bár bővebb kifejtést érdemelne, azt is próbáltam érzékeltetni, hogy jelentős különbség van Kónyi és Szirmay között. Az előbbi megközelítése filozofikusabb megalapozású, míg az utóbbinál ehhez a politikai eszköztárra vonatkozó iskolázottság is társult, s anekdotás szövegeiben is nyomot hagytak változékony politikai szerepvállalásai. Jókaihoz képest nagy különbség ugyanakkor, hogy egy ideig legalábbis mindketten megnyilatkozásait kifejezetten támogató légkörben (II. József és II. Lipót uralkodása alatt) írták műveiket, s azt már eddig is láthattuk, hogy az „új idők” cenzúrájával Szirmaynak éppen a direkter politikai mozzanatok miatt kellett szembesülnie.

Nyilvánvalóan más helyzetben volt 1860-ban a hazafiként és protestánsként is nehez éveket megélt Jókai, s a székfoglaló bevezető gondolatai arról, hogy olykor csak

---

124 Csörsz Rumen István, „A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 611–628.

„képes beszédben, tréfa színe alatt” lehet kimondani az igazságot,¹²⁵ értelemszerűen saját megszólalására vonatkozó reflexió is volt. Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy a határok kényszerű kicentizgetése nyomot hagyott a szöveg hagyománnyal való gazdálkodásban is. Ezt két példával is igazolhatjuk. Az egyikhez vissza kell térnünk a Mária Terézia udvari bohócáról elmondottakra, hogy felhívassuk a figyelmet az 1860-es, illetve az *Életemből* első kötetében olvasható változatok eddig nem érintett különbségeire. Egyfelől arra, hogy az 1860-as változat megfogalmazásában II. Józsefnek még alárendelt szerep jut: értesül ugyan a dologról, de a bohóc szellemes ötletére mégis a királynő intézkedik. Még ennél is fontosabb a két változat eltérő keretbe foglalása. A székfoglaló egyértelműen csak „a papság tiszteletreméltó rendjétől”¹²⁶ *előzőleg elkülönített* jezsuitákról beszél, és az ironikus hangnemet át nem lépve szól a kegyes atyák birtokigényéről.¹²⁷ Az *Életemből* vonatkozó részletében a szerzetesrendek *egészét* érintő kemény intézkedések apoteózisa keretezi a történetet. A bevezetésben azt olvassuk, hogy „II. József a tömérdek szerzetest, apácát mind, aki csak nem közoktatással vagy betegápolással foglalkozott, kiűzte kolostoraikból, vagyonaikat elkobozta, s azt köznevelési alappá tömegesíté”. Az epizód végén pedig az áll, hogy a jezsuiták eltávolítása csak a kezdet volt, hiszen II. József „utánuk küldte a többi is, harminchatezer szerzetes és apáca lett visszaadva a világnak”.¹²⁸

Emlékeztetnék arra, hogy Szirmay Antal pontosan ilyen érvekkel dolgozó műveken állt ki a jozefinista művelődési program mellett az 1790-es évek elején. Ezek per sze köztudottan hamar lekerültek a napirendről, s mint láttuk, Szirmaynak élete végén már erős cenzurális korlátokkal kellett számolnia. Jókai esetében ezek formálisan már nem voltak ilyen direkttek, de nagyon is számolnia kellett az írott szó következményeivel. Így az eltérő formátum ellenére sem tanulság nélküli összehasonlítani azt, hogy milyen stratégiát alakítottak ki a korlátozásokkal teli helyzet túlélésére.

Az erős társadalmi és irodalmi küldetéstudattal megáldott Jókai esetében ennek közismerten nagy szakirodalma van, s itt természetesen csak a tárgyalt műfaj szempontjából fontos mozzanatokot idézhetjük fel. Úgy látom, általánosan elfogadottnak tekinthető az, ahogyan Langraf Ildikó fogalmaz: „az önkényuralom éveiben ismerte föl az anekdota műfaj jelentőségét, azt, hogy az egyik legalkalmasabb eszköz a rejtett kritika megfogalmazására.”¹²⁹ Azt is feltárta a szakirodalom, hogy a határok érzékelése folyamatos figyelmet igényelt, hiszen precízen kimért programmá kellett váljon az, amit az *Üstökös* 1858. évi első száma megfogalmazott: „A piánókat felhasználjuk, a fortekát vissza küldjük.”¹³⁰ Közismerten látványosan példázza az elkerülhetetlen ügyeske-

125 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 335.

126 Uo., 341.

127 Későbbi legkeményebb jezsuitaellenes szövege az „Egy régi latin vers magyarra fordítva: Ratio status Jesuitici in effigie – A jezsuita rendszer észjárása képletekben”. Szövegét közli: JÓKAI Mór, *Jocus és Mimus*, 68–69 (Győr: Laurus Kiadó, 2006). Az író életében megjelent kiadásból is elmaradt a tudomásom szerint a kézirat végén található, a szerzőt, illetve a fordítót jelölő betűsor: „L.P.D. Fordította K.M.”

128 JÓKAI, „A csendes évek...”, 1:58–59.

129 LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 142.

130 „Szerkesztői sub rosa”, *Az Üstökös*, 1858. aug. 21., 8.

dést a székfoglalóban felhasznált „Bátya, ne higgy e nemzetnek” kezdetű vers is, amelyet itt a hallgatósággal összekacsintva úgy kommentált, hogy bizonyosan a törökre vonatkozik.¹³¹ Ám a minden valószínűség szerint 1858-as feljegyzésekben a „nemzetnek” helyett még „ntnek” olvasható. Másfelől nem elképzelhetetlen Thaly Kálmánnak az az állítása, hogy ezt a bizonytalan eredetű s itt Zrínyi Miklós korszakára datált szöveget a *németre* vonatkoztatott változatban az októberi diploma elleni tiltakozásul énekelték Pesten.¹³²

Míg tehát „a nemzet betegágya mellett” virrasztó és „képzeletének minden tündöklő fantomját harcba vívő”¹³³ Jókai a kompromisszumokra készítő nyilvánosságot választotta, egy eddig nem vizsgált művéből arra következtethetünk, hogy a kisebb formátumú, de az anekdota műfaj hazai történetében fontos szerephez jutó Szirmayt a körülmények élete végén arra készítették, hogy a prokopioszi hagyomány mellett döntsön. Hogy reflexió áll a döntés mögött, arra egy alaposabb vizsgálatra érdemes kézíratos műnek a címéből következtethetünk: *Fragmenta historiae secretae sui temporis cum particularibus quibusdam eventibus et Appendice nonnullorum memorabilium pro Bibliotheca Nationali per Antonium Szirmay de Szirma S. C. et R-A consiliarium aulicum conscripta anno 1811*.¹³⁴ Korának bizonyos eseményeiről szóló titkos történetek töredékeit tartalmazza tehát a mű, amelynek függelékében néhány emlékezetre méltó dolog található, s amelyet a nemzeti könyvtár számára állított össze. Nem arról van tehát csupán szó, hogy utólag adja át ennek a jeles intézmények megőrzésre, hanem kifejezetten ennek szánja, vagyis a nemzeti emlékezetet őrző intézménynek nyújtja át. A címet követő közbevetés azzal is felruhazza az intézményt, hogy törölje belőle mindazt, ami a szerző szándéka ellenére sértő lehet a közösség vagy egyes magánszemélyek számára. Nem is gondolt tehát a kinyomtatásra, s ez 1811-ben elképzelhetetlen is lett volna. A döntés tudatosságát természetesen egy részletes elemzés igazolhatja majd. Most csupán annyit mondhatunk, hogy az 1765–1811 közötti események színes panorámáját kapja a mű olvasója, ahol a zömmel latin nyelvű értekező részekbe latin és magyar nyelvű rövid történeteket iktatott be a kötet szerzője. A középpontban II. József uralkodásának igenlő bemutatása áll, ahol ugyanakkor tárgyyszerűsége törekvő elemzés olvasható arról is, hogy miért kényszerült rá az uralkodó arra, hogy néhány dologban önkényesen lépjen fel a magyarokkal szemben. Nyomtatásban megjelent műveinél jóval élesebb hangnemben szól a szerzetesrendekről, nem korlátozza magát a felháborító esetek sorjázásában, tárgyyszerűsége törekvően mutatja be a máshitűeket, a nem katolikusokat ért megpróbáltatásokat. A szellemi élet területéről különösen izgalmasan ecseteli, hogy milyen megpróbáltatások érték 1795-ben a budai egyetemet, hogyan bocsátottak el professzorokat a nem megfelelő gondolkodásmódjuk miatt („propter pravam cogitandi ra-

131 JÓKAI, „A magyar néphumorról”, 345.

132 SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 228–229. Szajbély Mihály a dolgozatról írott és köszönettel vett véleményében felhívta a figyelmemet az óvatosság és visszafogottság egy nagyon konkrét okára. Szerinte az író semmiképpen sem akarta provokálni a hatalmat az éppen újra működni kezdő akadémián a székfoglalóval.

133 Herczeg Ferenc szavait Fried István nyomán idézem: FRIED István, „Jókai Mór 1854-ben és 1904-ben”, *Tiszatáj* 68, 5. sz. (2014): 96–109, 96.

134 Jelzete: OSZK Quart. Lat. 374.

tionem”), s hogy miképpen szorgalmazták egyes méltóságok (főleg Batthyány Ignác) az egyetem áttelepítését Esztergomba. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy későbbi olvasói közül néhányan *historia arcanaként* emlegetik ezt a művet. Mivel Szirmay könyvtárának jegyzéke nem maradt ránk, nem tudjuk dokumentálni, hogy mi került a kezébe ennek a típusnak a szöveghagyományából. Azt viszont említésre méltónak tarthatjuk, hogy jeles felmenője, Szirmay András (?–1754) könyvtárában ott volt ennek a hagyománynak a fentiekben már méltatott másik darabja. A könyvtárának jegyzékében szereplő „Puffendorffij de Rebus Svecicis” tétel ugyanis aligha lehet más, mint Esaias Puffendorf *Les anecdotes de Suède* című művének valamelyik kiadása.¹³⁵ Egyáltalán nem zárhatjuk tehát ki, hogy tudatos imitálásáról van szó.

De talán még tovább is léphetünk. Szigeti Csaba már körvonalazta, hogy Szirmay Antal, illetve az *És mégis mozog a földben szereplő csittvári krónika* között összefüggés lehet. Ő abból indult ki, hogy Szirmay a Zemplén megye történetéről írott könyvében hazugságok könyveként említ egy ilyen kéziratot, amelynek funkcióját a képtelen lóditásokat leszóló, Szirmay által meg is örökített szentencia teszi nyilvánvalóvá: „Bé lehetne ezt a csicsvai könyvbe írnya.”¹³⁶ Szigeti szerint tehát Jókai ezt értelmezte át *csittvári krónikává*, vagyis az elhallgatott történelem könyvévé.

A *Fragmenta historiae secretae* függeléke azonban más következtetést is megenged. Ebben ugyanis négy értekezés is olvasható. Ezek közül az egyik magyar nyelvű, Caraffa haláláról szóló („Anno 1693. Karaffa Antalnak ama vérengző hadvezérnek halála”), valamint a latin nyelvű másik („De fatis Balthasari Zrínyi ultimi ex stirpe surenti”) különösen érdemes figyelmünkre, hiszen a *csittvári krónika* regénybeli szövegének van olyan két tétele („Caraffa eperjesi mészárlása” és „Az utolsó Zrínyinek fogsága, ki a börtönében elfeledett beszélni”), amelyek forrását nem tudta megnevezni sem a kritikai kiadás jegyzetapparátusa, sem Szigeti Csaba tanulmánya.

Caraffa estében csupán egy Jókai hagyatékából előkerült fényképre hivatkoztak az eperjesi börtönről. Itt azonban egészen biztosak lehetünk abban, hogy az író forrása a Szirmay Antalnál olvasható szöveg volt. Ez ugyanis szinte történeti igazságszolgáltatást nyújtva, színes részletekkel gazdagítva valóban a vérengző hadvezér halálát meséli el. Megtudjuk, hogy 1693-ban a bécsi Titkos Tanácstól Antonio Caraffa kapott megbízást arra, hogy a császárt képviselje a II. Károly király utódlásáról folyó spanyolországi tárgyalásokon. A tevékenységét mindig is bizalmatlanul szemlélő Kollonich Lipót érsek azonban figyelmezteti a császárt, hogy a nápolyi származású hadvezér a spanyol király jobbágyának tekinthető, s így az utolsó pillanatban visszavonják a megbízást. A követségre hatalmas összegeket elköltő Caraffa a visszavonás hírére gutaütést kap, és ebbe bele is hal. A vérengző katonát fő művében is elítélő Szirmay ezt az isteni büntetés bekövetkeztének tekinti, s nem mulasztja el azt sem, hogy idézzon a halálának örvendező latin és magyar nyelvű versezetekből.

---

135 A könyvjegyzék kiadása: MONOK István, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 13/2 (Szeged: Scriptorum, 1992), 171.

136 SZIGETI, „Egy lehetséges...”, 222.

Bonyolultabb a helyzet Zrínyi Boldizsár esetében. Szigeti Csaba itt Zrínyi Péterre gondol, s reá vonatkozó Jókai-feljegyzéseket sorol elő. Jobb úton jártak a kritikai kiadás gondozói, akik *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című műre hivatkozva megállapították, hogy ennek írásakor Jókai számára az utolsó Zrínyi nem Péter volt, hanem Boldizsár. Itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy „Maradt ugyan még egy fia Péternek, Boldizsár, de annak az élete már nem volt élet: ott mult el egy osztrák várbörtön pincéjében, a hol húsz évi magányfogságban végre *beszélni is elfelejtett*”.¹³⁷ Bár Madarász Viktor címadását nem helyesbítette (*Zrínyi Péter a börtönben*), valójában őt ismerte fel az 1857-ben Párizsban készült és egy pesti kiállításon bemutatott egyik képen is. A nagy festőt magasztaló beszámolóban is arról az utolsó Zrínyiről beszél, aki megőrülve a börtönben halt meg. Nyilvánvalóan erre a jelenleg a Szépművészeti Múzeumban őrzött s a szakirodalomban Zrínyi Boldizsárt ábrázolóként számon tartott képre vonatkozik a leírás legfontosabb mozzanata is: „gyér, kékes világosság szűrődik át fekete börtönlakába valami magasból, olyan halavány benne elhaló arca, ezüst szakálát úgy fáj látni.”¹³⁸ Ugyanakkor gyanítható, hogy a nagy író talán először, de mindenképpen nagyon intenzíven 1848 lázas hónapjaiban találkozhatott Zrínyi Boldizsár alakjával, hiszen lelkes beszámolót írt Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című drámájának előadásáról 1848 novemberében.¹³⁹ Az 1848 utolsó hónapjaiban Pesten hatszor is előadott hazafias drámában Zrínyi Boldizsár azért kerül börtönbe, mert az uralkodó körök attól tartanak, hogy felemeli a szabadság zászlóját. A börtönben megélt szenvedések következtében rémarchívá torzult, de több jelenetben is felléptetett nagybáty tehát szinte jelképe lesz a szabadságért folytatott küzdelem folytonosságának: aligha lehet vitás, hogy a mondott beszámolóban a nép lelkében támadó igazságot ünneplő Jókai ez alapján alkotta meg a felemelő képet az utolsó Zrínyiről. Annak nyomozását, hogy Szigligeti Ede milyen forrásokból merített, már nem tekinthetjük feladatunknak, azt viszont érdemes rögzítenünk, hogy Szirmay művének fentebb említett részlete tartalmaz erre a képre emlékeztető mozzanatokot. A főhős ebben is két évtizednyi rabság után hal meg a börtönben, ahová itt viszont Montecuccoli ármánykodása következtében kerül. Komoly eltérés ugyanakkor, hogy a jezsuita Szegedi Mihály egy történeti feljegyzésére hivatkozó Szirmaynál egy Lipót császárhoz hű alattvalót sújt méltatlanul az ármány, hiszen ez a Boldizsár 1679-ben részt vesz a Munkács környéki bujdosók elleni vállalkozásban, s bár később valamiféle gazzettel vádolják meg, és Erdélybe távozik, végül is minden csábításnak ellenállva visszatér a császárhoz, s így lesz a mondott ármány áldozata.

Azt persze föltétlenül el kell mondanunk, hogy a láthatóan sokszínűvé váló hagyomány főszereplője, Zrínyi Boldizsár valójában nem létezett. A modern kutatások minden kétséget kizáróan megállapították, hogy Zrínyi Péternek egyetlen fia volt: Zrínyi János Antal. Az ismeretlen levéltári adatokat is feltáró újabb tanulmány alapján

137 JÓKAI Mór, „A pallos uralma”, in JÓKAI, *A magyar nemzet története...*, 2:127–130, 129 (kiemelés az eredetiben).

138 KAKAS Márton [JÓKAI Mór], „Kakas Márton a műtárlatban [1859. máj. 29.]”, in JÓKAI, *Cikkek és beszédek*, 5:273–275, 275.

139 JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, 2. köt., 1848. március 19 – 1848. december 31, szerk. SZEKERES László, Jókai Mór összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 2:416–418.

ugyanakkor annyi bizonyosnak látszik, hogy az ő életének néhány mozzanatát és adatát ruházta át a hagyomány Boldizsárra, ám a mítoszképzés legfontosabb motívációit továbbra is jótékony homály borítja.¹⁴⁰

Itt tehát inkább csak kiegészítő forrás lehetett Jókai számára Szirmay, ám ilyenként bizonyosan számon kell tartanunk, hiszen nehezen képzelhető el, hogy a mondott kéziratban megálljon a Caraffa-epizód olvasásánál és felhasználásánál. Kitekintésünk tanulsága tehát az, hogy Szirmaynak a láthatóan csak kéziratossá szánt és a hivatalossal szemben álló, alternatív víziót megfogalmazó művét is oda kell sorolnunk a nagy Jókai-regény forrásai közé. Mivel, mint említettük, Kovachich Márton György a teljes Szirmay-hagyatékot átadta a nemzet könyvtárának, nem volt akadálya annak, hogy Jókai kezébe vegye ezt a kötetet is.

Jókai azonban nem csupán Szirmay életművében talált az átértelmezendők mellett felhasználhatókat is, hanem Kónyi strázsamesterénél is. Ezt a legjobban az *Üstökös* 1859. június 25-i számában *Badacsony – Paradicsom* címmel közölt szöveggel illusztrálhatjuk, amely nem más, mint Kónyi egyik anekdotájának (16–17) párbeszédekkel és leírásokkal meggazdagított feldolgozása. Az *Üstökös*ben a címbe is kiemelt alapötlet ugyanis az, hogy egy másodszor is férjhez ment paraszttasszonyhoz betoppanó diák arra a kérdésre, hogy honnan jött, azt válaszolja: Badacsonyból. Az asszony ezt paradicsomnak érti, majd pénzzel-ruhával is ellátja az ifjút azzal a céllal, hogy juttassa el a küldeményt első férjének. A hazaérkező második férj átlátja a helyzetet, és az ifjú üldözésére indul, ám az leleményesen őt is becsapja, és a lovát is elveszi. A megtörtén hazaérkező férj ezt nem meri bevallani, s azt mondja, hogy az Isten fiának tekintett ifjúnak átadta a lovát is, hogy jobban igyekezhessen a paradicsom felé.

Az átdolgozás bemutatását megkönnyíti, ha legalább a két szöveg kezdetét felidézzük:

Egy paraszttasszonynak az ura megholt. Kevés idő múlva ismét másikkhoz ment férjhez. Ez egyszer kiment a mezőre szántani. Azalatt egy utazó deák, ki minden pénzéből és kenyereből kifogyott, bement az asszonyhoz, és kért tőle egy kis szelet kenyeret. Az asszony kérdezte, hogy honnét jönne. A deák felele: Most Badacsomból. Az asszony arra értette, hogy a Paradicsomból. Oh, édes lelkem! monda az asszony, ha a Paradicsomból jön kend, hát nem esméri-é az én megholt előbbeni uramat? Már a deák látta, hogy hányat ütött az óra, azért felele a deák: Igenis. (16.)

Kezébe vette vándorbotját egykor a diák, kinek bölcsője fája ama dicső s pompás vidéken regett, melyet halhatatlan emlékü koszorús költőnk édesen zengő lantja megénekelte, – elindult, hogy az iskolaport magáról lerázza, a nyári rekkenő melegben, a szigorlatok szigorú tantermeiben roppant hévséget kiállva, izzadva: egy szép szeptemberi hónapban, az édesen még előtte ismeretlen tájait bejárja, a penészt testének csodaművel készült alkotmányából kiirtsa; és azon pénz összegzen fölül, mit a kegyes hivek, községek az őt kiküldő főiskola javára könyvecskéjébe fölirtak, s mivel neki be kell szá-

140 VARGA J. János, „Zrínyi János Antal, a király foglya”, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, Hősgaléria, 207–218 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007).

molnia, érdemljen még magának is néhány forintocskát, melyeket a nagy városban majd forgalomba hozva, vegyen magának felöltőt, jusson néha semlye, sósperc, gyümölcsre, és a szellemi ki- nem maradható tápszerre: színházra is.

Messze vidékeken járt már vándorunk, a hon kelet-északi részein utazott, midőn egy csinos helység szélső tiszta, szép fehér házába beköszöntött. Szíves köszöntéssel fogadta őt a ház megelémedett asszonya, ki magányban szorgalmas Márthaként dolgozott s kérde:

– Honnét jösz édes öcsém?

– Badacsonyból anyó! – felelt a diák.

– Paradicsomból lelkem! óh kedves vendég, nálam szállj, öregségemtől ne iszonyodjál! – s körülölelte s csókolta e közben az öreg az ifjat.

– Bada... – igazítani akará a vándor; de a jólelkű öreg közbeszólása miatt szóhoz nem juthatott.

– Oh lelkem mindig kívántam, bár jöjné valaki a paradicsomból, hogy tudakozhatnám, mi van az én felejtethetlen kedves első férjemnek dolga s állapotja ott? nem éheznek, nem szomjúzik, ruha nélkül nem szükölködik-e? jer kedvesem, szólj örömet az én lelkemnek, ismered X-et, az én 40 évig volt hú házastársamat, ki élte 64-ik évében szálott ki a paradicsom kies vidékeire?

A szegény diák szemé-szája megállt, hányta vetette elméjét mit tegyen? Kivegye-e az öreg anyót tévedéséből vagy képzelt nagy öröme karjain tovább is ringassa azt? – Nem szomorítá hát meg az öreget, s gondolva, ki tudja mire lesz haszna ennek is? így felelt az elibe sokszor s ismételve föltett kérdésekre:

– Hej öreg anyám lelkem! ismerem biz én a kelmed volt szeretett férjét X-t, jó becsületes ember ő ott is! Van mit ennie, innia egy napról más napra; de az nagyon meglátszik ám rajta, hogy nincs a jó szövőfonó nő, nincs körében kelmed, kit meg dicsérnek tettei itt a házban s kint a kapuban. Viseltes nagyon fehérenműje, kopottas foltos felső öltönye is!¹⁴¹

Láthatjuk, hogy miképpen gazdagodik a szöveg a diák esetében az iskoláztatásra, az albizálásra, talán Debrecenre és Csokonaira is utaló konkrétumokkal, illetőleg a dolgos Mártára utaló bibliai mozzanattal a megelémedett asszony ábrázolásakor. Lélektanilag tekintetben is bonyolódik a szituáció, hiszen az *Üstökös*ben a diák egy ideig „hányta vetette elméjét”, s csak utána állt rá a helyzet kihasználására. A terjedelmet négyszeresére növelve így egészül ki újabb és újabb részletekkel a történet (a dolgos, a szántást s vetést mindig idejében elvégző új férj a réginek komája, s alkatilag is szinte mása). A Kónyinál közölből egyetlenegy mozzanatként az marad el, hogy nála a hazatérő férj a menyországból jött küldöttről hallva először arra gondol, hogy egy seprőn nyargaló banya csapta be a feleségét. Ezzel szemben az *Üstökös*ben a férj egy kis prédikációt tart az asszonnak arról, hogy kár volt kihagynia az iskolát, mert akkor tudná, hogy a paradicsomból senki sem térhet vissza. Az iskolában megszerzett tudás hatékonysága is elhalványul azonban a későbbiekben, mert miután az üldözésére lóra kapó gazdát is

141 [Hajdúsági], „Badacsony – Paradicsom”, *Az Üstökös*, 1859. jún. 25., 58–60, 58–59.

megvezeti, és csellel a lovát is megszerzi a magát füvet kaszáló parasztnak kiadó „garabonczás” diák, a gazda a következő meditációt kénytelen eldűnnyögni:

– No már most – dűnnyögé, – se pénz, se posztó, se ló, mit mondasz jól iskolázott öreg! elébb kigúnyolt tudatlan értetlen nődek, ki kevéssel lőtt nagyobb bakot, kárt legalább kevesebbet tett, mint magad!

Így aztán az eredetinel erősebben szól a csattanó is, hiszen a megszégyenülten hazabotorkáló férj a következő beszámolóval vágja ki magát a beismerés kínos szituációjából:

– Beértem biz én, mond M. az erdő szélben, s igaz utonjárását amaz ifúnak megtudva, s mivel te kedvesem oly nagy csomó ruhát kötöttél hátára, mi az erdőig már eltikkasztotta, s attól tartva, hogy ha a paradicsomig kell gyalog tergenyézni, meg kell szakadnia: lovatam is, a sárgát aláadtam, hogy azon bátrabban koczoghasson küldetése célja felé.¹⁴²

György Lajostól természetesen adatok sorát kapjuk arról, hogy a 15. századi latin nyelvű hexameteres verssel kezdődően hogyan terjedt el ez a történet különféle, főleg német nyelvű Schwannck-gyűjteményekben, s hogy a fő motívum kivételével szinte szó szerinti az egyezés a *Lyrum larum Löffelsthil* kötet 64. darabjával.¹⁴³ Bizonyosan Kónyi leleménye ugyanakkor a *Paradeis–Paris* névcseré magyarosítása, jóllehet később ennek is gazdag utóélete jött létre.

Nem tekinthetem feladatombnak eldönteni, hogy humoros lapjának rejtőzködő ismeretlene vagy maga Jókai volt-e a színező átdolgozó. Az *Üstökös* szövegek közlésének végén zárójelben a „Hajdúsági” név olvasható, s bár nincs más adat arról, hogy Jókai ezt az álnevet használta volna, talán ez sem kizárt. Egyfelől invenciózus átdolgozásról van szó, másfelől korairól, márpedig éppen erről nyilatkozta jóval később, hogy „Magamnak kellett kezdetben írnom is, rajzolnom is, később segített maga a közönség”.¹⁴⁴ Könnyebb helyzetben vagyunk irodalomtörténeti elhelyezésekor. Fried István több tanulmányban mutatta be: a nemzetközi szakirodalomban is termékenynek bizonyult annak kutatása, hogy az anekdotikus mag milyen módon bővül elbeszéléssé, s egyre pontosabban tudják leírni ennek a folyamatnak az állomásait is. A magyar tudós meggyőző példákat vonultat fel erre Jókai életművének különböző szakaszaiból.¹⁴⁵ Eredményesen alkalmazzák ezt a módszert a hazai tudományosság további képviselői is, s világosan kirajzolódik az is, hogy ennek a folyamatnak fontos állomása Kisfaludy

---

142 Uo., 60.

143 GYÖRGY, Kónyi János..., 53–55.

144 A *Jókai-jubileum és a nemzeti diszkiadás története*, Jókai Mór összes művei: Nemzeti kiadás 100 (Budapest: Révai Testvérek, 1898), 143. Idézi LANDGRAF, „Jókai anekdotái”, 144.

145 A teljesség igénye nélkül: FRIED István, „Jókai Mór életrajzai”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 16–31; FRIED István, „Jókai Mór novellatípusaihoz”, in HANSÁGI és HERMANN, *A kispóza nagymestere*, 92–113; FRIED István, „Kleopátra orra, avagy Jókairól többen sokféleképpen és Jókai prózaprogramjai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 210–231.

Károly alkotói reflexiókban is gazdag írásművészete.¹⁴⁶ Ha viszont vissza tudunk emlékezni a tanulmány Könyvi-fejezetének végén olvasottakra, akkor talán neki is helyet szoríthatunk ebben a folyamatban. Ha tréfásan akarnánk befejezni dolgozatunkat, azt is mondhatnánk, hogy az *Űstökös* „Hajdúsági” névre hallgató szerzője pótolta azt, amit a strázsamester ebben az esetben nem tett meg.

---

146 IMRE László, „A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái: Kisfaludy Károly”, in *Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László és GÖNCZY Monika, *Studia litteraria* 38, 7–22 (Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, 2000); HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiság: A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2022), 114–117, 128–132, doi: [10.1556/9789634548461](https://doi.org/10.1556/9789634548461).